

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS

**19. YY. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE
EVLİLİĞİN SONLANMASI VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN
TAHLİLİ**

Heja KARAATAY

**Ağustos-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS

**19. YY. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE
EVLİLİĞİN SONLANMASI VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN
TAHLİLİ**

Heja KARAATAY

**Danışman
Doç. Dr. Ümit GÜLER**

Diğer Jüri Yeleri

Doç. Dr. Fuat İSTEMİ Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞABANİ

**Ağustos-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

Heja KARAATAY tarafından hazırlanan “19. yy. Diyarbekir Şer‘iyye Sicillerine Göre Evliliğin Sonlanması ve İslam Hukuku Açısından Tahlili” adlı tez çalışması 27.08.2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞABANİ

Danışman

Doç. Dr. Ümit GÜLER

Üye

Doç. Dr. Fuat İSTEMİ

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Heja KARAATAY

Tarih: 30/06/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

19. YY. DİYARBEKİR ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE EVLİLİĞİN SONLANMASI VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ

Heja KARAATAY

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ümit GÜLER

2025, 76 Sayfa

Bu tez, 19. yy. Osmanlı Diyarbekiri’ne ait şer‘iyye sicillerindeki evliliğin sonlanması vakalarını inceleme konusu edinmekte ve İslam hukuku açısından tahlile tabi tutmaktadır. Araştırmada, Osmanlı Diyarbekiri’nde şer‘î mahkemelere intikal eden ilgili vakaların neler olduğu, mahkemenin bu davaları ne şekilde çözüme kavuşturduğu, bu süreçteki İslam hukuku tatbikatının niteliğinin nasıl olduğu gibi sorulara cevap aranmıştır. Çalışmanın veri tabanını 19. yüzyıl Diyarbekir şer‘iyye sicilleri oluşturmaktadır. Birinci elden tarihi ve hukuki vesikalar olan şer‘iyye sicilleri, özel olarak Osmanlı Diyarbekir genel olarak da Osmanlı toplumu ve hukuk pratiğine dair son derece kıymetli veriler sunmaktadır. Çalışmada araştırma dönemi olarak, İslam-Osmanlı hukukunun son dönemini yansıtan 19. yüzyıl; bölge olarak da birçok farklı etnik ve dinî kimliği bünyesinde barındıran, bu özelliğiyle Osmanlı Devleti’nin küçük bir nüvesi mesabesinde olan Diyarbekir şehri seçilmiştir. Tez, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Diyarbekir’in genel bir tarihçesi ile 19. yüzyıldaki idarî, kazâî ve sosyal durumu kısaca ele alınmıştır. Birinci bölümde “evliliğin sona ermesi”; ikinci bölümde de “evliliğin sona ermesinin hukuki sonuçları” ile ilgili sicil kayıtları İslam hukuku açısından tahlile tabi tutulmuştur. Tezin temel kaynaklarını, 19. yüzyıla ait Diyarbekir şer‘iyye sicil defterleri ile klasik ve çağdaş İslam hukuku çalışmaları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, İslam Hukuku, Osmanlı Hukuku, Evliliğin Sona Ermesi, Şer‘iyye Sicilleri.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

19TH CENTURY TERMINATION OF MARRIAGE ACCORDING TO DIYARBEKIR QADI REGISTERS AND ITS ANALYSIS IN TERMS OF ISLAMIC LAW

Heja KARAATAY

Batman University Graduate Education Institute

Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Assoc. Prof. Ümit GÜLER

2025, 76 Pages

This thesis examines the cases of marriage termination in the qadi registers of 19th century Ottoman Diyarbekir and analyzes them in terms of Islamic law. The research seeks answers to questions such as what the relevant cases were that were referred to the qadi registers in Ottoman Diyarbekir, how the courts resolved these cases, and the nature of the application of Islamic law during this process. The main data source for the study consists of 19th century Diyarbekir qadi registers. These primary sources, containing historical and legal documents, offer significant insights into the legal practices of Ottoman society in general and of Ottoman Diyarbekir in particular. The study focuses on the 19th century as the research period, reflecting a transitional era of Ottoman law, and selects Diyarbekir as the subject due to its unique structure encompassing various ethnic and religious identities and its representation of a microcosm of the Ottoman Empire. The thesis is composed of an introduction and two main chapters. The introduction provides a general historical overview of Diyarbekir and briefly touches upon its administrative, judicial and social structure in the 19th century. The first chapter discusses “the termination of marriage,” while the second chapter focuses on “the legal consequences of the termination of marriage” based on qadi registers and analyzes them from the perspective of Islamic law. The main sources of the thesis are 19th century Diyarbekir qadi registers, contributing to both classical and contemporary Islamic legal studies.

Keywords: Diyarbekir, Islamic Law, Ottoman Law, Termination of Marriage, Qadi Registers.

ÖN SÖZ

Toplumun en küçük ama en etkili kurumu olan aile, evlilik akdi ile meydana gelen bir oluşumdur. Aile, tarih boyunca sosyal yapının inşasında belirleyici rol üstlenmiştir. Ancak bu oluşum bazen geçimsizlik ve anlaşmazlıklardan dolayı devamlılığını sağlayamaz ve evliliğin sona ermesi söz konusu olur. Dolayısıyla ailenin kurulması kadar sona erdirilmesi de hukukî, dinî ve toplumsal açılardan dikkatle ele alınması gereken bir süreçtir. Bu bağlamda evliliğin sona erme biçimleri, sadece bireyleri değil, toplumun genel işleyişini, değer yargılarını ve hukuk sistemini de doğrudan ilgilendirir.

Osmanlı Devleti, hukuk sistemini temel olarak İslam hukukuna dayandırmıştır. Bu sistem içinde, aile hukuku meseleleri de İslam hukukunun temel kaynakları çerçevesinde ele alınmış ve verilen hükümler şer‘iyye sicilleri olarak bilinen mahkeme kayıt defterlerine geçirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin hukuk tarihini ortaya koyan şer‘iyye sicilleri, İslam hukukunun uygulama alanındaki durumunu, hangi sorunlarla karşılaştığını ve bu sorunlara nasıl çözümler getirdiğini ortaya koyması açısından dikkate değer kayıtlardır. Bu sicillerde toplumu ilgilendiren birçok hukukî işlem mevcuttur. Diğer birçok alanda olduğu gibi evliliğin sona ermesine dair uygulamaları da gözlemlemek için bu siciller, birincil nitelikte tarihi ve hukuki belgelerdir.

Bu çalışma, 19. yy. Diyarbekir şer‘iyye sicillerine göre evliliğin sona erme biçimlerini ve İslam hukuku açısından tahlilini konu edinmektedir. Çalışma kapsamında, İslam hukuk teorisiyle ilgili şer‘iyye sicilleri arasında karşılaştırmalı analizler yapılmış; konuya dair Osmanlı Diyarbekiri’ndeki uygulamalar, nitelik ve nicelik olarak incelenmiştir.

Çalışma sürecinin başından itibaren verdiği destek ve yaptığı yönlendirmeler ile katkılarını esirgemeyen, yol göstericiliğiyle örneklik teşkil eden değerli danışman hocam Doç. Dr. Ümit GÜLER’e ve bana her zaman destek olan anne ve babam başta olmak üzere tüm aileme teşekkür ederim.

Heja KARAATAY
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
1.GİRİŞ	1
1.1. Konunun Önemi ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırma Metodu ve Kaynaklar.....	2
1.3. 19. Yüzyılda Diyarbekir'in Genel Durumu	3
1.4. 19. Yüzyılda Diyarbekir'in İdarî, Kazâî ve Sosyal Yapısı	6
1.4.1. İdarî yapılanması.....	6
1.4.2. Kazâî yapılanması.....	7
1.4.3. Sosyal hayat	10
BİRİNCİ BÖLÜM	12
2. İSLAM HUKUKUNDA EVLİLİĞİ SONA ERDİRME YOLLARI.....	12
2.1. Tek Taraflı İrade İle Evliliğin Sona Ermesi.....	12
2.1.1. Talâk	12
2.1.1.1. Talâkın tanımı	12
2.1.2. Talâkın vuku bulması için gerekli şartlar	13
2.1.3. Talâkın çeşitleri.....	18
2.1.3.1. Dönülebilir olması açısından talâk	18
2.1.3.2. Sünnete uygunluğu açısından talâk.....	21
2.1.3.3. Şartlı talâk	23
2.1.3.4. Mükrehin talâkı.....	24
2.1.3.5. Sarhoşun talâkı.....	25
2.2. Kadının Talebiyle Evliliğin Sona Erdiği Durumlar	26
2.2.1. Muhâlea	26
2.2.1.1. Muhâleanın tanımı	26
2.2.1.2. Muhâlea akdinin kuruluşu ve unsurları	30
2.2.1.3. Muhâlea akdinde taraflarda bulunması gereken şartlar	33
2.2.1.4. Muhâlea akdinde bedel	36
2.2.1.5. Muhâlea akdinin sebepleri	40
2.2.1.6. Muhâlea akdinin sonucu	41
2.2.2. Tefrik (kazâî boşanma)	43
2.2.2.1. Tefrikin tanımı	43
2.2.2.2. Tefrike sebep olabilecek durumlar	45
2.2.2.3. İrtidad nedeniyle tefrik.....	46
2.2.3. Tefvîz-i talâk.....	50
2.2.3.1. Tefvîz-i talâkın tanımı	50
2.2.3.2. Tefvîz-i talâkın kuruluşu ve neticesi.....	50
2.3. Hukuki Geçersizlik Nedeniyle Evliliğin Sona Ermesi	52

2.3.1. Fesih.....	52
2.3.1.1. Feshin tanımı.....	52
2.3.1.2. Fesih ile talâk arasındaki farklar	56
2.4. Evliliği Sona Erdiren Diğer Boşanma Şekilleri	56
2.4.1. Zihâr.....	56
2.4.2. İlâ	58
2.4.3. Liân/Mülâane	59
2.5. Değerlendirme	60
İKİNCİ BÖLÜM.....	62
3. EVLİLİĞİN SONA ERMESİNİN HUKUKİ SONUÇLARI	62
3.1. İddet	62
3.1.1. Boşanan kadının iddeti.....	64
3.1.2. Kocasını ölen kadının iddeti	65
3.2. İddet Nafakası	66
3.3. Hidâne	67
3.4. Değerlendirme	69
SONUÇ	71
KAYNAKÇA.....	73

KISALTMALAR

b.	: Bin/İbn
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bt.	: Bint
C.	: Cemaziyelahir
Ca.	: Cemaziyelevvel
çev.	: Çeviren
DŞS.	: Diyarbakır şer‘iyye sicilleri
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
M.S.	: Milattan Sonra
N.	: Rmazan
R.	: Rebiülahir
Ra.	: Rebiülevvel
S.	: Safer
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzer
vd.	: Ve ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl
Z.	: Zilhicce

1.GİRİŞ

1.1. Konunun Önemi ve Kapsamı

Tezin amacı, 19. yüzyıl Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde¹ yer alan evliliğin sona ermesine dair vakaları tespit etmek ve bunları İslam hukuku açısından tahlile tabi tutmaktır. Bu çalışma ile Osmanlı Diyarbekiri'nde İslam hukukunun ne şekilde uygulama alanı bulduğu incelenecektir. Osmanlı Diyarbekiri'nde evliliğin sona ermesi hususunda kadının konumu, tarafların yükümlülükleri, boşanmalarda kadının etkisi gibi aile hukuku alanında çokça irdelenen konulara, şer'iyeye sicilleri temelinde ışık tutulmaya çalışılacaktır. Çalışma için 19. yüzyılın seçilmesinin sebebi, bu dönemin konumuz açısından henüz herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmemiş olması ve Osmanlı Devleti'nin son dönem uygulamalarını yansıtmasıdır.

Bu tezde belli bir bölgenin belli bir dönemindeki hukuki uygulamalar inceleme konusu edilmektedir. Bu sayede genel anlamda İslam hukukunun, özelde olarak da İslam aile hukukunun Osmanlı hukuku içerisindeki yorum ve uygulamasına ışık tutulmaktadır. İlgili bölgede İslam hukukunun pratikte ne şekilde uygulama alanı bulunduğunu gösteren şer'iyeye sicilleri bu açıdan büyük önem arz etmektedir.² Osmanlı hukukunu, şer'iyeye sicilleri üzerinden ortaya koyan akademik çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır.³ Yapılan bu çalışmalar belgelerin doğası gereği genellikle belli bölgeleri konu

¹ Osmanlı mahkemelerinde verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterler. Yunus Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010). Bu çalışmada tahlil edilen Diyarbekir şer'iyeye sicil defterleri: 3798; 3698; 3750; 3716; 3787; 3746; 3745; 3685; 3742; 3718; 3714; 3767; 3741; 3791; 3726; 3800; 3731; 3747; 3804; 3760; 3768; 3803; 3707; 3680; 3702; 3774; 3775.

² Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", 39/8.

³ Şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılmış, çalışmada da yararlandığımız örnek çalışmalar için bkz. Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri* (Ankara: Fecr, 2019); Ömer Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'iyeye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018); Hadi Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulanması Açısından Manisa Şer'iyeye Sicilleri (1625-1650)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010); Ali Kaya, "17. Yüzyıl Bursa Şer'iyeye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (01 Ocak 2008), 81-107; Ferhan Sultan Yavaş, *Çorum Şer'iyeye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Hande Yavuz - Tuba Erkoç Baydar, "Teoriden Pratiğe Muhâlea: 19. Yy İstanbul Bâb Mahkemesi ve Diyarbakır Kadı Sicilleri Örneğinde", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Eylül 2022), 1064-1089.

edinmektedir. Ancak Osmanlı dönemi İslam hukuku uygulamalarını daha net biçimde ortaya koyabilmek için Osmanlı coğrafyasının farklı yer ve zamanlarını ele alan akademik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi konumuz açısından henüz herhangi bir akademik çalışma yapılmış değildir. Bu çalışma ile literatürdeki boşluğun doldurulmasına katkı sunulacaktır.⁴

Osmanlı Diyarbekiri çok sayıda farklı etnik ve dinî kimliği bünyesinde barındırması itibariyle Osmanlı toplumunun küçük bir nüvesi mesabesinde. Bu sebeple Osmanlı Diyarbekiri özelinde yapılacak bu çalışma, özelde Osmanlı Diyarbekiri'nin genelde ise Osmanlı toplumunun ve hukuki yapısının daha yakından tanınmasına katkı sunacaktır.

1.2. Araştırma Metodu ve Kaynaklar

Bu çalışmada, 19. yüzyıl Diyarbekir şer'î mahkemesinde kayıt altına alınan boşanma vakaları, evliliğin sonlanma şekli dikkate alınarak tasnif edilecektir. Tasnif edilen bu belgeler konu bağlamında İslam hukuku açısından tahlil edilecektir.⁵ Söz konusu dönemde kadıların Hanefî mezhebinin en sahih görüşlerini (essah-ı akval) tatbik etme yükümlülükleri bulunmaktadır.⁶ Dolayısıyla lüzumsuz tekrara düşmemek için İslam hukukundaki tüm görüşler ele alınmayacak, sadece dönemin resmi mezhebi konumundaki Hanefî mezhebi çerçevesinde tahlil yapılacaktır. Ancak Hanefî mezhebi görüşlerine aykırı verilen hüküm veya uygulamalar tespit edilirse bunların daha geniş biçimde İslam hukukundaki yeri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın temel kaynaklarını, 19. yüzyıla ait Diyarbekir şer'îye sicilleri başta olmak üzere, el-İhtiyar, el-Hidaye ve el-Mebcut gibi Hanefî mezhebinin klasik kaynakları oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra İslam-Osmanlı hukukuna dair çağdaş eserlerden de yeri geldikçe istifade edilecektir.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında ana hatlarıyla Diyarbekir'in genel tarihinin yanı sıra 19. yüzyıldaki idarî yapılanması, kazâî yapılanması ve sosyal hayatına temas edilecektir. Birinci bölümde evliliğin sona ermesi hususunda

⁴ Çalışma konumuz çerçevesinde henüz herhangi bir lisansüstü çalışma gerçekleştirilmiş değildir. Ancak çalışmamızla kısmen bağlantılı olan bir makale bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Yavuz-Baydar, "Teoriden Pratiğe Muhâle", 15 Eylül 2022.

⁵ Metni uzun olan belgelerin tamamı verilmeyip ilgili kısmı zikredilmiş olup tamamına ise dipnotta yer verilmiştir.

⁶ Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 2015), 94.

şer‘iyye sicillerinde yer alan; talâk, muhâlea, tefrik ve fesih yoluyla meydana gelmiş boşanma davaları tahlil edilecektir. Çalışmanın son kısmı olan ikinci bölümde ise evliliğin sonlanmasının hukuki sonuçları olan; iddet, iddet nafakası ve hidâne hususunda şer‘iyye sicil kayıtlarına yansımış belgeler tahlil edilecektir. Her iki bölüm, çalışmada elde edilen veri ve bulguların genel bir değerlendirmesi ile sonlandırılacaktır.

Mahkeme kayıtlarının transkripsiyonu verilirken uzun okunan (a) harfi (â), (u) harfi (û), (i) harfi (î) şeklinde belirtilmiştir. Metinde yer alan kelimelerin aslı korunarak verilmiştir. Ayn / ع harfi (‘) işaretiyle gösterilmiştir. Okunamayan cümleler (...), okunamayan kelimeler (...?), okunuşları şüpheli olan kelimelerde (?) şekillerinde belirtilmiştir. Okunamayıp tahmin edilen kelimeler de [] köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Ayrıca metnin aslında, kâtipler tarafından boş bırakılmış kısımlar bulunmaktadır. Bu kısımlar genelde şahıs isimleri olup boş bırakılan bu yerlerin okuyucu tarafından bilinmesi için boş parantez () kullanılmıştır. Şer‘iyye sicillerine atıf yapılırken “DŞS-Defter No-Sayfa No/Hüküm No” şeklindeki kombinasyon tercih edilmiştir. Örneğin; DŞS-3702-14a/3 şeklindeki kısaltma Diyarbekir şer‘iyye sicilleri, defter no:3702, sayfa no:14a, hüküm no:3 anlamına gelmektedir.

1.3. 19. Yüzyılda Diyarbekir’in Genel Durumu

Osmanlı Diyarbekiri’ndeki evliliğin sonlanması hadiseleri ve bunların İslam hukuku açısından tahlilini konu edinen bu çalışmada, Diyarbekir’in ilgili dönemdeki idarî, kazâî ve sosyal yapısının ana hatlarıyla ele alınmasında fayda vardır. Çalışmanın bu kısmında ilk olarak Diyarbekir tarihine genel bir bakış açısıyla temas edilecektir. Daha sonra şehrin 19. yüzyıldaki idarî, kazâî ve sosyal durumu sırasıyla ve ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Diyarbekir’in İlk Çağ dönemindeki ismi olarak bilinen Âmida, Roma ve İranlılar arasında yapılan tarihi savaşların anlatıldığı kaynaklarda zikredilmekte,⁷ ancak bu ismin nereden geldiği net olarak bilinmemektedir. Şehir, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra hem merkezi olduğu sancağın hem de şehrin ismi Âmid olarak kullanılmaya başlanmış; bu isimlendirme, 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Osmanlı dönemi kaynaklarında şehir için bazen Kara Âmid bazen de Diyarbekir ismi kullanılmıştır. Diyarbekir isminin kökeninin, Müslüman Arapların bölgeyi fethetmesiyle Dicle kenarına

⁷ Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993)*, 62.

yerleşen Rebîa Araplarının büyük kollarından biri olan Bekir b. Vâil kabilesinin yerleştiği bölgenin Diyar-ı Bekr veya Diyar Bekr olarak adlandırılmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bu isimlendirmenin kesin tarihi bilinmemekle birlikte 8. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı hâkimiyetinden sonra isim, Diyarbekir şeklini alarak Âmid sancağı ve şehrini de kapsayan bölge Diyar Bekir olarak kullanılmıştır. Şehir için 17. yüzyıldan sonra Diyarbekir ismi kullanılmış olup 1937’de bu isim, Diyarbakır olarak değiştirilmiştir.⁸

Diyarbekir, tarih boyunca sanat, kültür ve ilim açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin merkezi konumunda olmuştur.⁹ Diyarbekir coğrafi konumu itibariyle Basra Körfezi’ni Akdeniz’e, Mezopotamya’yı Karadeniz’e bağlayan; ayrıca İran ve Kafkasya’ya ulaşımı sağlayan önemli bir güzergâh olan Dicle Havzası’nda yer almaktadır.¹⁰ Yapılan araştırmalar, insanlığın Diyarbekir’e yerleşme tarihinin Neolitik Döneme kadar uzandığını ortaya koymuştur. Tarihi Neolitik Döneme kadar uzanan bu bölge, Osmanlı hâkimiyetine kadar Akadlar, Gutiler, Hurri-Mitanniler, Ârâmîler, Asurlar, Urartular, İskitler, Medler, Büyük İskender, Selevkoslar, Romalılar, Bizanslılar ve İran gibi çeşitli devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. İslamiyet’ten önce şehirde Hristiyanlık M.S. 1. yüzyılın sonlarına doğru yayılmaya başlamıştır.¹¹ Bölgede Hristiyanlık dışında halk arasında yaygın olan diğer dinler Yahudilik ve Şemsilik (güneşe tapma) dinleridir.¹²

İslam dini, bu topraklarda ilk kez M.S. 639 yılında, Hz. Ömer dönemi sırasında yapılan seferler sonucunda, Halid b. Velid’in komutasındaki İslam orduları tarafından bölgenin teslim alınmasıyla yayılmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Emevîler, Abbâsîler, Hamdânîler, Büveyhîler, Mervânîler, Selçuklular, Eyyûbîler, İlhanlılar, Timurlular ve Akkoyunlular gibi İslam devletleri bu şehirde farklı dönemlerde hüküm sürmüştür.¹³ Şehir, 10 Eylül 1515’te ise Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.¹⁴ Diyarbekir’in Osmanlı hâkimiyetine girdiği haberinin Divân-ı Hûmayûn’a ulaşmasıyla

⁸ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/464-465.

⁹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003), 1/2.

¹⁰ Kenan Ziya Taş, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 11; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 11.

¹¹ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi* (Diyarbakır: Oya Matbaa, 1970), 104.

¹² Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/130.

¹³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 13-18.

¹⁴ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/466.

şehir Osmanlı'nın beşinci eyaleti olarak teşekkül edilmiş; 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa, bölgenin ilk valisi olarak atanmıştır.¹⁵

Diyarbakır, Osmanlı idaresine dâhil olduktan sonra 1518 yılında yapılan tahrir göre Bab-ı Cebel, Bab-ı Mardin, Bab-ı Rum ve Babü'l-Ma adında dört mahallenin bulunduğu tespit edilmiştir. Burada yaşayan Müslüman nüfusu 1.223, gayrimüslim hanesi ise 1.093 olarak belirlenmiştir. Bu verilere göre, nüfusun yüzde 54'ünü Müslümanların oluşturduğu görülmektedir.¹⁶ 1540 yılında yapılan tahrir göre Diyarbakır Eyaleti'nin idarî taksimatına bağlı 15 sancak ve 11 ocaklık bulunduğu kayıt altına alınmıştır.¹⁷ Tahrir kayıtlarına göre eyaletin toplam nüfusu 423.270 kişi olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun yaklaşık 20.003'ünün şehir merkezinde yaşadığı, 9.262'sinin Müslüman, 10.741'inin ise gayrimüslim olduğu bildirilmiştir.¹⁸ 1564 yılında yapılan bir tahrir göre nüfus büyük bir artış göstermekle birlikte Müslümanlar yüzde 13 oranında, gayrimüslimler ise yüzde 95 oranında artış göstermiştir. Nüfusun bu şekilde artış göstermesinin daha çok Muş, Eğil, Hısnıkeyfa, Hazro, Sasun, Atak, Genç tarafından şehre göç eden gayrimüslimlerden kaynaklandığı bildirilmiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin 1570'li yılların sonlarında İran ile girdiği savaşın etkisiyle bölgenin siyasî ve idarî yapısında bazı değişiklikler olmuştur. Bu süreçte Safevî Devleti, Osmanlı'nın gücünü zayıflatmak için Güneydoğu Anadolu'daki bazı aşiretleri, onlara sancak beyliği vaat ederek ayaklanmaya teşvik etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, karşı önlem olarak yurtluk ve ocaklık sistemiyle eyaletteki sancak sayısını 46'ya çıkarmıştır. Bu durum, 1578-1581 yıllarını kapsayan kayıtların olduğu tahrir defterlerinde yer almıştır.²⁰

Diyarbakır tarihinin 16. ve 17. yüzyılları hakkında kaynaklarda yer alan malumat sınırlı olmuştur. Ancak 16. yüzyılın ortalarında Anadolu genelinde yaşanan ekonomik sıkıntıların bu bölgeyi de etkilemesi sonucunda, 17. yüzyılın ikinci yarısında asayişin bozulduğu görülmüştür.²¹ Diyarbakır'ın idarî taksimatında yıllar içerisinde sürekli değişim meydana gelmiştir. 17. yüzyıl idarî taksimatında eyaletten kopan sancaklar olması itibarıyla 16. yüzyıla kıyasla sancak sayısı azalmıştır. Söz konusu yüzyılda sancak

¹⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003), 2/521; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 20.

¹⁶ Göyünç, "Diyarbakır", 9/466-467.

¹⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2/536.

¹⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2/606-608.

¹⁹ Göyünç, "Diyarbakır", 9/466-467.

²⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2/536.

²¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 21-22.

sayısı yıllara göre 19 ile 30 arasında değişkenlik göstermiş olmakla birlikte, 18. yüzyılda da eyalete bağlı sancak sayısı 20 ile 34 arasında değişkenlik göstermiştir.²²

1.4. 19. Yüzyılda Diyarbekir'in İdarî, Kazâî ve Sosyal Yapısı

1.4.1. İdarî yapılanması

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda yönetim biçimi itibariyle en büyük idarî birim olan eyalet ve eyaletleri oluşturan sancak sistemiyle yönetilmiştir. Osmanlı idarî yapılanmasında meydana gelen değişiklikler ve gelişmeler, eyaletleri de doğrudan etkilemektedir.²³ Bu minvalde, söz konusu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişikliklerden Diyarbekir Eyaleti de etkilenmiş ve idarî yapılanmada çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir.

Diyarbekir, 1515 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra paşa sancağı olarak seçilmiş ve bu statüsünü 19. yüzyılda da sürdürmüştür. Bu nedenle şehirde yönetimden sorumlu en üst düzey idarî amir, eyalet valileri olmuştur.²⁴ Valiler, eyaleti merkezden bizzat kendisi yönettiği gibi eyalete gelmeden mütesellimler²⁵ aracılığıyla da yönetimi yürütmüşlerdir. 19. yüzyılın başlarından 1838 yılına kadar Diyarbekir'in bazı valiler tarafından doğrudan yönetilmeyip, mütesellimler aracılığıyla yönetildiği arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir. Hem bu yönetim şekline hem de sık sık vali azlinden kaynaklı toplumda birçok sorun yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, 1836 yılında yönetim şeklinde değişikliğe gitmiş, ülke genelinde altı müşirlik²⁶ kurulmuştur. Diyarbekir'de 1838 yılına kadar Sivas müşirliğine bağlı kalmış, bu tarihten sonra ise Diyarbekir müşirliği kurulmuş ve eyalet valileri müşir unvanı ile anılmaya başlanmıştır.²⁷ Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla ülke yönetiminde bazı yenilikler meydana gelmişse de bu yenilikler ülkenin tamamında uygulanmamıştır.²⁸ Söz konusu yeniliklerin uygulanmadığı yerler arasında Diyarbekir Eyaleti de yer almasına rağmen ülke yönetiminde meydana gelen

²² Gürkan Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazâsı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 17-21.

²³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 251.

²⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 253.

²⁵ Beylerbeyinin veya sancak beyinin vekili olarak onların sefere gittiklerin de veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlileri ifade eder. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/203.

²⁶ Zekeriyâ Türkmen, "Müşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/160.

²⁷ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 260-263.

²⁸ Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten* 52/203 (1988), 611.

değişikliklerin bir kısmının burada hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Diyarbekir Eyaleti, 1845'te Tanzimat'a dâhil edildikten sonra eyalet yönetimi tekrardan teşkilatlandırılmış; Muş, Hakkâri ve Van sancakları ile Mardin ve Cizre kazalarının dâhil edilmesiyle eyalet sınırları yeniden çizilmiştir.²⁹

1848 tarihli bir fermanla, Diyarbekir Eyaleti'nden sorumlu yöneticilerin eyalet valisi, kaymakam ve defterdarın yanı sıra şehir meclislerinin de şehir yönetiminde söz sahibi olduğu görülmüştür.³⁰ 1848 yılından 1867 yılına kadar idarî yapılanmada önemli bir gelişme olmamıştır. Ancak 1867 yılında Diyarbekir'in vilayet sistemine dâhil olmasıyla beraber vilayet teşkilatı kurulmuş ve Diyarbekir Vilayeti olarak anılmaya başlanmıştır.³¹ Bu yeni teşkilatlanma ile vilayetin sınırları Diyarbekir, Ma'mûratü'l'aziz, Siird ve Mardin sancakları olarak belirlenmiştir. 1867 yılında yapılan idarî taksimata, 1869 yılında Malatya sancağının da eklenmesiyle sancak sayısı beşe çıkarılmış ve vilayet sınırları genişlemiştir. Bu yapı, 1873 yılına kadar bu şekilde korunmuştur.³² 1872 ile 1877 yılları arasında vilayet sınırlarında herhangi bir değişiklik yapılmamış; ancak 1877 yılında Ma'mûratü'l'aziz sancağı 1878 yılında ise Siird sancağı Diyarbekir Vilayeti'nin sınırları dışına çıkarılarak başka vilayetlere ifraz edilmiştir. Böylece, 1883 yılında Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı olan sancaklar yalnızca Diyarbekir, Mardin ve Maden sancakları olmuştur. 1890 yılında sancakların nahiye taksimatında değişiklik olmuşsa da vilayete bağlı sancak sayısı 1883 yılındaki idarî yapılanmasını korumuştur.³³

1.4.2. Kazâî yapılanması

Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi, örfî ve şer'î olarak ikiye ayrılmıştır. Her iki hukuk alanında verilen hükümler, esas olarak İslam hukukuna dayandırılarak; örfî hukuk, kamu hukukunu, şer'î hukuk ise özel hukuk alanını düzenlemiştir. Özel hukukun en önemli alanlarından biri ise çalışmanın esas konusu olan aile hukukunu kapsamaktadır.³⁴ Ülke genelinde şer'î mahkemelerde yargı görevini icra eden ve geniş yetkilere sahip olan

²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 268.

³⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 268.

³¹ İlhan Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999), 129.

³² Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, 96-97.

³³ Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, 102.

³⁴ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 59-66.

kadı tarafından kazâ (yargı) işleri yürütülmekteydi.³⁵ Daha önce valiler konusunda karşılaşılmış olan, yerine başkasını görevlendirme usulünün kadılar tarafından da uygulandığı görülmüştür. Bu dönemin incelenen sicillerinde kadıların Diyarbakır'da kalmadıkları ve görevlendirdikleri nâibleri³⁶ aracılığıyla görevlerini yürüttükleri gözlemlenmiştir. Ancak eyalet valilerinin şehir merkezinde kalmalarından dolayı, daha önce ifade edilen kadıların geniş yetkiye sahip olma hususu; Diyarbakır şehrindeki kadılar adına görev yapan nâibler için geçerli olmamıştır. Buradaki nâiblerin diğer kazalardaki nâiblere oranla yetkileri oldukça sınırlı kalmıştır. İdarî işlerde pek fazla söz hakkına sahip olamamışlardır. Örneğin, ülke genelinde vergi toplama hususunda nâibler aktif görev almaktayken, Diyarbakır şehrinde eyalet valisinin bu görevi yerine getirmesinden dolayı nâibler, ancak gözlemci sıfatı ile bu göreve katılmışlardır. Bu nedenle, Diyarbakır şehrinde görev alan nâiblerin esas görev ve sorumluluğu, yargı ve beledi işler ile sınırlı kalmıştır.³⁷

Osmanlı Devleti'nin tamamında olduğu gibi Diyarbakır'da de şer'î veya hukuki bütün davalar; kadılar veya daha önce belirttiğimiz gibi kadıların görevini ifa eden nâibler tarafından görülmüş ve hükümler Hanefî mezhebi esaslı tatbik edilmiştir.³⁸ Ülkede kadılıklar, rütbe bakımından beş kategoriye ayrılmıştı. Diyarbakır kadılığı, bu dönemde ikinci derece kadılıklar arasında yer almakla birlikte, müderrislikte birinci dereceye yükselme umudu olmayan müderrislerin talip olduğu bir kadılık rütbesi konumunda olmuştur.³⁹

Devlet genelinde, kadılar tarafından verilen bütün hükümler şer'îyye sicillerinde kayıt altına alınmış olup, bu durum Diyarbakır'da de görülmüştür.⁴⁰ Bu dönemin Diyarbakır mahkemesinde, kadının yerine atadığı nâib haricinde görev yapanlardan biri de bâb nâibi olmuştur. Bâb nâibi atamasının kadıdan bağımsız olarak nâib tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bâb nâibi uygulaması, 19. yüzyılın ilk yarısının sicil kayıtlarında, Âmid mahkemesinde karşılaşılan nöbetçi mahkeme uygulaması sayesinde tespit edilmiştir. Bu uygulama sayesinde Diyarbakır mahkemesi hem gündüz hem de gece açık

³⁵ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324; Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011), 267; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 6/137.

³⁶ Osmanlılarda medrese eğitimi almış özellikle fıkıh alanında hüküm verebilecek kadar ilim tahsil etmiş ilmiye mensubu olup kadı tarafından, kadı yardımcısı veya vekili olarak tayin edilen kimsedir. Mehmet İpşirli, "Nâib (Osmanlılar'da)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/312.

³⁷ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324-330.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 91.

³⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2007, 6/138.

⁴⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 329-330.

olmuştur. Ancak gece nâibi uygulaması kayıtlarda tespit edilememiş olup, bâb nâibinin bu işi yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁴¹ Daha önce ele aldığımız gibi 19. yüzyılda Diyarbakır mahkemelerinde kadılar kendi yerlerine nâib tayin etmiştir. Ancak mahkemede Bâb nâibi haricinde nâiblerle birlikte görev alan; başkâtip, kâtip, mukayyid, muhızırbaşı ve muhızır, tercüman ve nöbetçiler bulunmaktadır.⁴²

Aynı zamanda Diyarbakır mahkemelerinde görev yapan ilmiye sınıfına mensup iftâ görevini yerine getiren müftüler de görevlendirilmiştir. 19. yüzyıl Diyarbakır'inde biri Hanefî, diğeri Şafî mezhebine mensup toplam iki müftü bulundurulmuştur. Onlara yardımcı olması amacıyla fetva emini adında bir görevli atanmıştır. Şer'î meseleler hususunda müftülerin verdiği fetvaların hazırlanmasında ve mahkemeden bu merciye gönderilen fetvaların incelenmesinde fetva emini görevli olup, şer'î meselelerin çözülmesi hususunda da müftülere yardımcı olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde verilen hükümler Hanefî mezhebi esas alınarak düzenlenmiştir. Ancak Diyarbakır'de Müslüman halk arasında Şafî mezhebinin yaygın olması nedeniyle, şer'î meselelerin çözümünde kolaylık sağlanması amacıyla devlet her iki mezhepten de müftü bulundurmıştır.⁴³

Osmanlı Devleti'nde şer'îyye mahkemeleri Tanzimat Fermanı'ndan önce geniş alanlarda hüküm verebilmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yargı alanında yapılan yeniliklerle ceza, hukuk ve ticaret mahkemeleri kurulmaya başlanmış; dolayısıyla şer'îyye mahkemelerinin yetki alanı kısıtlanmıştır.⁴⁴ Diyarbakır Vilayeti'nde de hukuk ve cinayet temyiz mahkemeleri, istinaf mahkemeleri, bidayet mahkemeleri, ticaret mahkemeleri kurulmuş; bununla birlikte, şer'î mahkemeler de aktif biçimde görev yapmayı sürdürmüştür.⁴⁵ Çalışmanın temelini şer'î mahkemelerin verdiği hükümler oluşturmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki şer'î mahkemelere bakıldığında; bu dönemde de mahkemelerin, nâib başkanlığında, başkâtip ve muhızırların dâhil olduğu bir yapı işleyişini sürdürdüğü görülmektedir. Ancak, Diyarbakır sicil kayıtlarında ise görevli olarak sadece kâtiplerin ismi zikredilmiştir.⁴⁶

⁴¹ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 330-333.

⁴² Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 334-341.

⁴³ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 343-345.

⁴⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6/154.

⁴⁵ Burada ismi geçen söz konusu mahkemelerin işlevi ve sicil kayıtları çalışma alanımıza girmediği için detayları verilmemiş, sadece dönemin mahkemeleri olarak isimleri zikredilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905), 172-193.

⁴⁶ Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905), 193.

Bu dönemde yargı teşkilatı yapılanmasında vuku bulan farklılıklar 1890 yılına ait kayıtlarda gözlemlenmiştir. Bu kayıtlarda, şer‘î mahkemelerde görev alan memurların yanı sıra diplomalı avukatların da görev aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1898 yılına ait belgelerde, mübeyyiz (eski yazıları temize çeken görevli) sayısının ikiye çıkarıldığı görülmüştür.⁴⁷ Öte yandan, bu dönemde nizâmiye mahkemelerinin ihtiyacı doğrultusunda, Hanefî mezhebi eksenli hazırlanan ve yürürlüğe konulan *Mecelle*’nin, şer‘î mahkemelerde de uygulanması emredilmiştir.⁴⁸

1.4.3. Sosyal hayat

Diyarbakir, tarih boyunca kozmopolit bir yapıya sahip olmuş ve 19. yüzyılda da birçok farklı dinî ve etnik grubu bünyesinde barındırmıştır. Aynı sosyal gruba mensup insanlar, toplu bir şekilde aynı mahallede yaşayabildikleri gibi karma biçimde bir arada yaşadıkları da olmuştur. Şehirde, Hristiyanlık ve Musevilik dininin mensupları da yaygın bir şekilde mevcut olmakla birlikte nüfusun önemli bir kısmını Müslümanlar oluşturmuştur.⁴⁹ Ancak 19. yüzyılda gayrimüslim gruplar arasında en kalabalık olanlarını Ermeni ve Süryanîler oluşturmuştur.⁵⁰ Bazı kaynaklara göre 1816 yılında şehrin toplam nüfusunun 50 bin civarında olduğu belirtilmiştir.⁵¹ Yılmazçelik’in yaptığı araştırmalar ise şehir nüfusunun 19. yüzyılın ilk yarısında 50 bin ile 55 bin arasında olduğunu göstermektedir.⁵² Şer‘iyye sicillerinde yer alan cizye defterlerinin hesaplamalarına göre toplam nüfus içerisinde gayrimüslim kesimin nüfusu 10 bini geçmemiştir.⁵³

Osmanlı Devleti’nde yapılan ilk resmi nüfus sayımı 1831 yılında tamamlanmış olmasına rağmen, Diyarbakir’in nüfusuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşılık, 1870 yılının mart ayında bitmiş olan vilayet resmî tahririne göre Diyarbakir şehir kütüğüne kayıtlı toplam nüfus 21.372 kişi olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun 9.814’ü

⁴⁷ Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, 194-195.

⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 7/173.

⁴⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 173; Fehminaz Çabuk, “Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır ed. İbrahim Özcoşar vd.”, *19. Yüzyılda Diyarbakır Vilayeti’nde Yaşayan Bazı Kürt Aşiretleri: Aşiret, Din ve Eşkiyalık Meseleleri Üzerinden Bir Değerlendirme* (İstanbul: Ensar, 2018), 106.

⁵⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 173.

⁵¹ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/468.

⁵² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 164.

⁵³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 175-177.

Müslümanlardan oluştuğu, geri kalan nüfusun ise gayrimüslim olduğu tespit edilmiştir.⁵⁴ 19. yüzyılın ilk yarısında şehirde sadece Müslümanların yaşadığı 65 mahalle bulunurken, sadece zimmîlerin yaşadığı mahalle sayısının ise 13 olduğu bilinmektedir. Müslüman ve zimmîlerin bir arada yaşadığı mahalle sayısı ise 42 olarak kaydedilmiştir. Toplumda dinî anlamda serbestiyet bulunmakta olup gayrimüslimlerin dinî ibadet ve ayinlerinde karşılaştıkları sorunlara devlet müdahale etmiştir. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda veya kendi aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda şer'î mahkemede dava açma hakkına sahip olduğu mahkeme kayıtlarında yer almıştır. Ayrıca incelenen kayıtlarda gayrimüslimlerin sadece hak arayışında değil tereke, borç, ticaret vb. konularda da mahkemeye başvurdıkları görülmüştür.⁵⁵ Bunun yanı sıra Diyarbakır şehrindeki zimmîler kendi aralarında gerçekleşen aile hukuku davalarını da kendi cemaatlerinde çözüme kavuşturabilmelerine rağmen şer'î mahkemeye başvurdıkları da tespit edilmiştir.⁵⁶ Toplumun en küçük ve en önemli yapı birimi olan aile, Osmanlı döneminde de önemini korumaya devam etmiş ve İslam kültürüyle yoğrulmuştur.⁵⁷ Ailenin teşekkülü ve aile birliğinin sonlanmasında, diğer hususlarda olduğu gibi, aile hukuku davaları şer'î hukuk esas alınarak çözümlenmiş; dolayısıyla İslam aile hukuku esasları dikkate alınmıştır. Kadılar tarafından gerçekleştirilen nikâh akidleri sicillere kaydedilmiştir. Bazı durumlarda nikâhlar, bizzat taraflar değil de vekiller aracılığıyla yapılmış; ayrıca evde yapılan nikâhlar da sicil defterlerinde yer almıştır. Bu dönemde, evlenecek olan kızın ailesine verilen başlık uygulaması ile karşılaşılma ile birlikte; kadının kendi hakkı olan mehir miktarları da sicillere kaydedilmiştir. Buna göre Diyarbakır şehrinde kadınlara verilen mehir miktarının 140 ile 600 kuruş arasında değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Yine boşanma konusunda da alınan bütün kararlar sicil defterlerine kaydedilmiştir.⁵⁸ Bu çalışmanın, asıl konusu 19. yüzyılda sicillerde yer alan boşanma kayıtları olduğundan, ilgili örnekler ileride ele alınacaktır.

⁵⁴ Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, 81-82.

⁵⁵ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 383-385.

⁵⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 397-398.

⁵⁷ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 382-384.

⁵⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 388-397.

BİRİNCİ BÖLÜM

2. İSLAM HUKUKUNDA EVLİLİĞİ SONA ERDİRME YOLLARI

2.1. Tek Taraflı İrade İle Evliliğin Sona Ermesi

2.1.1. Talâk

2.1.1.1. Talâkın tanımı

Talâk sözlükte hissi ya da manevi anlamda bir bağdan serbest kalmanın yanı sıra bir başkasını da serbest bırakmak, boşanmak⁵⁹ salıvermek ve bağı çözmek⁶⁰ gibi anlamlara gelmektedir. İslam hukuku literatüründe dar manada evliliğin tek taraflı irade beyanıyla ortadan kaldırılması⁶¹ iken birçok kaynakta ele alınan geniş manası ise nikâh akdini belli lafızlarla o anda veya ileriki bir zamanda ortadan kaldırmak⁶² anlamına gelmektedir. Buna göre talâkın vuku bulması için mahkeme kararına ihtiyaç olmamakla birlikte kocanın bu yetkisini kullanırken hukuki bir sebebe dayanma zorunluluğu olmadığı gibi karısının da rızasını almak zorunda değildir. Kocanın tek taraflı olarak iradesini ortaya koyması, boşanmanın meydana gelmesi için yeterlidir. Ancak buna rağmen Osmanlı dönemi şer'îyye sicillerinde kayıt altına alınmış talâk davaları bulunmaktadır. Bu davaların kayıt altına alınmasının sebebi talâkın meydana geldiğini bildirmek ve buna bağlı sonuçların gerekli hâllerde daha sonra kolaylıkla ispat edilebilmesini sağlamaktır. Kayıt altına alınan davaların çoğunluğu mehir ve iddet nafakası gibi hususların tescili içindir. Bunun yanı sıra bazı durumlarda kadınlar da

⁵⁹ H. İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/496; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen, 1968), 2/175.

⁶⁰ Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008), 6/1.

⁶¹ Acar, “Talâk”, 39/497.

⁶² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/175; Acar, “Talâk”, 39/497.

boşanmaların tesciline özen göstermişlerdir.⁶³ Nitekim Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde incelenen dönem zarfında kadınların mehir ve nafaka hakkını almak için mahkemeye başvurduğu birçok kayıt bulunmaktadır. Bazı kayıtlar ise sadece boşanmanın gerçekleştiğini bildirmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla kayıt altına alınan boşanma davaları, herhangi bir ihtilaf hâlinde tarafların hak kaybına uğrayarak mağdur olmasının önüne geçmektedir.

Talâkın meşruiyeti kitap, sünnet ve icma ile sabittir.⁶⁵ Kur’ân-ı Kerim’de yer alan “Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir.”⁶⁶ (Bakara 229) ile “Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayınız...”⁶⁷(Talâk 1) Ayetleri İslam hukuku açısından boşanmanın hukuki dayanağını oluşturmaktadır.

Ayrıca ileriki başlıklarda da yer verileceği üzere Peygamberimizin (s.a.v.), hüküm verdiği bazı boşanmalar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra “Allah’a göre helalin en sevilmeveni talâktır.”⁶⁸ hadisi her ne kadar istenmeyen bir durum da olsa talâkın meşruiyetini ifade etmiştir.

2.1.2. Talâkın vuku bulması için gerekli şartlar

Talâkın gerçekleşmesi için yerine getirilmesi gereken bazı şartlar vardır. Bu şartlar yerine getirildiği takdirde talâk vuku bulmaktadır.

Talâk esasen kocaya verilmiş bir hak olmakla birlikte kocanın talâka ehliyeti bulunması ve yaptıklarından mükellef olması gerekmektedir.⁶⁹ Bu da kocanın akil ve balığ olmasının yanı sıra uyanık⁷⁰ yani şuurunun yerinde olması gerektiğini gösterir.

⁶³ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 109.

⁶⁴ 1268-1269/1851-1852 tarihleri aralığında kayda geçmiş olan bir davada ise boşanmış olan kadın kocasının kendisini boşadığını bildirmek için mahkemeye başvurmuştur. Örnek Mahkeme kaydı şöyledir: “Alipaşa mahallesinde sâkine Meymene bt. () nâm hâtûn” zevcim Mehmed Said b. Şeyh Yusuf beni **tatlık eyledi**”. (DŞS-3702-14a/3).

⁶⁵ Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mavsîlî, *El-İhtiyar Li-Ta’lîl-i’l-Muhtâr*, çev. Mehmed Keskin (İstanbul: Ümit, 1998), 3/107.

⁶⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Bakara 2/229.

⁶⁷ et-Talâk 65/1.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1422), “Talâk”, 3 (No:2178)

⁶⁹ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/115; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/193.

⁷⁰ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/115; Mahmûd Esad Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, ed. Şenol Saylan (İstanbul: Ensar, 2018), 149; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/193.

Dolayısıyla akli dengesi yerinde olmayan mecnunun talâkı geçerli olmaz.⁷¹ Nitekim 1268-1269/1851-1852 yıllarında kayda geçmiş, ilgili döneme ait Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde yer alan bir davada, kocasının kendisini boşadığını iddia eden bir kadın talâkın vuku bulduğunu ispatlamak amacıyla mahkemeye başvurmuştur. Akli dengesi yerinde olan koca geçirdiği bir hastalık anında kullandığı ifadeleri hatırlamadığını belirterek talâkı inkâr etmiştir. Bunun üzerine kadı, herhangi bir hüküm vermemiş ve meseleyi fetvaya havale etmiştir. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

“...merkûm dahi talâkı bi'l-küllîye inkâr edip fakat “babam ile menziline sâkin olmam” deyü söylediğini ikrâr lâkin **“sar‘a illetinde ne söylediğim ma‘lûmum değil”** deyü müdâfa‘asında tarafeyni fetvâ-yı şerîfe havâle.”⁷²

Talâk ehliyetine sahip olan koca sebepsiz bir şekilde kendisi boşamayı gerçekleştirebileceği gibi vekâlet⁷³ aracılığıyla da boşamayı gerçekleştirebilir.⁷⁴ Bunun yanı sıra çocukların talâkı geçerli olmamakla⁷⁵ birlikte vekil aracılığıyla yaptıkları talâk da aynı şekilde geçersizdir. Çünkü vekilin talâkı müvekkilin ehliyetine bağlıdır.⁷⁶ Bu durumda müvekkilin ehliyetinde kusur olduğundan vekilin vekâleti de batıl olur. Aynı şekilde bunamış olan, baygın olan ve uyuyan kimsenin de talâkı geçerli değildir.⁷⁷ Ancak sefih⁷⁸ bir kimse aile hukuku bakımından tam ehliyetli sayıldığı için talâkı geçerli olmaktadır.⁷⁹ Vekil aracılığıyla talâkın gerçekleştirilmesi çok az karşılaşılan bir uygulama

⁷¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/235; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 149.

⁷² DŞS-3774-19b/3. Sicil kaydının tamamı: An-asl Urfalı olup Gülabibey mahallesinde sâkine Zeyneb bt. Ömer b. Dede nâm hâtûn tarafından zıkr-i âti husûsa ...? oğlu Sadullah ve Ali Beyoğlu Mehmed nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbitü'l-vekâle Ahmed nâm kimesne meclis-i şer‘de yine mahalle-i mezkûr sâkinlerinden Mehmed b. İbrahim nâm kimesne muvâcehesinde üzerine bi'l-vekâle takrîr dâ‘vâsında “müvekkilem mezbûre bundan iki mâh mukaddem Urfa’da mezbûrenin kayınvâlideleri esnâ-yı müşâcerelerinde müvekkilem mezbûrenin zevci Mehmed sar‘a illetine mübtelâ olup illet-i mezkûre tutduğu anda babamın evinde oturmamasına ve birlikde durmamasına üçden dokuza şart olsun deyü şart ve bu vechile ta‘lîk edip şimdi babasının hânesine gidip ve sâkin olmağla beynlerimiz tefrîk olunup lâzım gelen nafaka-i iddetim ve meûnet-i süknâm ile mehrim alıverilmesi bi'l-vekâle matlûbemdir” deyü ba‘de’d-da‘vâ gibbe’s-suâl merkûm dahi talâkı bi'l-küllîye inkâr edip fakat “babam ile menziline sâkin olmam” deyü söylediğini ikrâr lâkin **“sar‘a illetinde ne söylediğim ma‘lûmum değil”** deyü müdâfa‘asında tarafeyni fetvâ-yı şerîfe havâle.

⁷³ Vekâlet: Hukukî işlem yetkisi vermeye aracılık eden akid. Bkz. Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/1.

⁷⁴ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/144; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Altınoluk, 1995), 375.

⁷⁵ Ebûl-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr Merginani, *Delilleriyle Hanefî Fıkhi el- Hidaye*, trc. Ahmed Meylânî (İstanbul: Kahraman, ts.), 2/64; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/193; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 149.

⁷⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/194.

⁷⁷ Merginani, *el-Hidaye*, 2/64; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 149.

⁷⁸ Sefeh: Malını faydasız yere harcayıp, masraflarında israf ve savurganlık ile mal varlığını tüketen kimse. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar, 2022), 499.

⁷⁹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 37; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 149.

şeklidir.⁸⁰ Nitekim Diyarbekir’de incelenen dönemin sicil kayıtlarında yer alan talâk davalarının da tamamı kocanın kendisi tarafından gerçekleştirilmiş olup vekil aracılığıyla gerçekleştirilen kayıtlara rastlanmamıştır.

Talâka muhatap olan kadın, boşayan kişinin eşi olmalıdır. Kadın halen devam eden bir evlilik sürdürüyor veya ric’î talâk iddetinin tamamlanmasını bekliyorsa kocanın talâkı geçerli olur. Eğer kadın bâin talâk iddetini bekliyorsa büyük ayrılık olmaması şartıyla yani bir veya iki bâin talâk ile boşanmış olması durumunda kocanın yeni bir talâk ile yapacağı boşamanın geçerli olacağı kabul edilmektedir.⁸¹ Talâkın boşanmak istediği eşine hakikaten veya manen bağlantılı olması gerekir. Dolayısıyla kadının huzurunda veya gıyabında talâkın kendisine izafe edildiği veya kadının kendisinin kastedildiği anlaşılmalıdır. Aksi takdirde talâk vuku bulmaz.⁸²

Talâkın geçerlilik kazanması için talâk kelimesi bir lafızla birlikte zikredilmelidir. Aksi takdirde talâk lafzı tek başına kişinin niyetini belli edemeyeceğinden boşama bakımından anlam ifade etmez.⁸³ Talâk ile birlikte kullanılan sarîh lafızlar, manası açık bir şekilde boşamaya işaret eden ifadelerdir.⁸⁴ Kinayeli lafızlar ise karara varabilmek için niyet ve işaret ettiği durum esas alınan ifadelerdir.⁸⁵ Sarîh lafızlar sen boşsun veya senden boşandım gibi lafızlar olmakla beraber bu ifadelerle yapılan boşamalar ileride detayları ele alınacak olan ric’î boşama şeklinde vuku bulmaktadır.⁸⁶ Kinayeli lafızlar ise boşamaya delalet edebildiği gibi bunun dışında başka durumlara da delalet edebilmektedir. Dolayısıyla bunlar boşamaya has olan ifadeler olmamakla birlikte bu nevi lafızlarla meydana gelen boşamaların bazıları ric’î talâk, bazıları ise bâin talâk şeklinde gerçekleşebilmektedir.⁸⁷ 1249-1250/1834 tarihli, ilgili dönem sicillerinde yer alan bir mahkeme kaydında şahitler şهادet getirdiği takdirde talâk niyeti olmamasına rağmen karısı hakkında sarf ettiği cümleler bâin talâk ile boşanmasına sebep olabilir. Ancak kadı, meseleyi fetvaya havale ederek hüküm belirtmemiştir. İlgili dava kaydı şöyledir:

⁸⁰ Şer’iyye sicilleri üzerine yapılan iki çalışmada vekâlet yoluyla talâkın gerçekleştirildiğine dair birer mahkeme kaydı yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hadi Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulanması Açısından Manisa Şer’iye Sicilleri (1625-1650)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), 109. Kaya, “17. Yüzyıl Bursa Şer’iye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili”, 96-97.

⁸¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/201; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 38.

⁸² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/192-193.

⁸³ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/192.

⁸⁴ Merginani, *el-Hidaye*, 2/66.

⁸⁵ Mavsilî, *El-İhtiyar*, 3/133; Merginani, *el-Hidaye*, 2/78.

⁸⁶ Merginani, *el-Hidaye*, 2/66.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mavsilî, *El-İhtiyar*, 3/133-136.

...ben dahi şehirde medyûn olduğumdan gelmedim, **fakat talâk niyet etmeyerek gidin, Diyarbekir'de Mollâ Mustafa eğer sağ ise kızını kime verir ise versin, fakat merkûmları üzerimden def' için talâk niyeti olmayarak söyledim** ve fes ile ineği merkûma mâlîm olduğundan fûrûht eylemişim" deyu def'e tasaddîsi fetvâ- yı şerîfe havâle...⁸⁸

Hanefî mezhebine göre hem eşlerin boşanmasında hem de ric'î talâktan sonra evliliğin devam ettirilmesi durumunda şahit tutmanın şart olmayıp müstehap olduğu bildirilmiştir.⁸⁹ Boşanma hususunda her ne kadar şahit bulundurma boşanma şartları arasında yer almasa da ilgili şer'îyye sicilleri incelendiğinde, kimi boşama vakalarında şahit bulundurulduğu gözlenmiştir. Örneğin 1268/1852 tarihli mahkeme kaydında üç sene önce boşanmış olan Tatar isimli şahıs boşandığını inkâr ederek boşandığı kadının tekrar evlenmesine müdahale etmektedir. Kadın, boşandığını şahitler aracılığıyla ispat edince kadı, Tatar isimli şahsın boşandığı kadına müdahale edemeyeceğine dair hüküm vermiştir. İlgili hüküm şöyledir:

Alibardak karyesinde sâkine Sidi bt. Hüseyin meclis-i şer' de karye-i mezkûre ahâlîsinden Tatar b. Temur Kâhya mahzarında "merkûm tatar-ı sâbık zevcim olup üç sene mukaddem beni talâk-ı selâse ile tatlık edip edip müddet-i mezbûrdan беру baba[sı] Hüseyin'in indinde sâkine iken el-ân âhar ile mütezevvice olmak murâd eylediğimde merkûm Tatar mâni' olup müdâhalesinin men'î matlûbumdur" deyu gıbbe'd-da'va ve'l-istintâk merkûm

⁸⁸ DŞS-3791-13b/2. Belgenin tamamı: İlban kurâlarından İcare karyesi ahâlîsinden Rasûl, Midyeli Hacı Süleyman mahzarında üzerine zevce- i menkûham olan Mollâ Mustafa'nın kızı Âişe'yi ben diyâr- ı âharda iken merkûm nikâh eylemiş, mezbûre zevce- i menkûham olmağla bana teslimi matlûbumdur" deyu da'vâ, merkûm Hacı Süleyman cevâbında "mezbûre zevcesi Âişe'nin babası Mollâ Mustafa hayatında Diyarbekir Mutesellimi Şeyhzâde inâyetlü Mehmed Beyefendi'den İlban Hâkimi Süleyman Ağa'ya bir kıt'a mezbûrenin hal' i için bir kıt'a mektûb alıp Diyarbekir'de sâkin Midyeli Mollâ Mehmed'i vekîl ve merkûm dahi vekâleti hasebiyle ben dahi berâber gidip Çakırfakı karyesinde müdde'î Rasûl'ü bulup hüsn- i rızasıyla mezbûreye başlık mukâbili verdiği bir fes ve bir re's ineği taleb ve ben dahi inek ve fes bahâ olarak iki yüz otuz guruş sağ para alıp bedeline mezbûreyi talâk- ı selâse ile tatlık edip vekîl- i merkûm Mollâ Mehmed dahi merkûmun kız karındaşı Gazal dahi Mollâ Mustafa'nın zevce- i menkûhası olmağla ol dahi vekâlet- i mezbûre talâk verip ba'dehû Diyarbekir'e geldiğimizde kibel- i şer'den bizden şâhid taleb olundukda talâk- ı selâse ile tatlık eylediğini şâhideyn ile huzûr- ı şer'de isbât ve ben dahi akd- i nikâh eylemişim" deyu def'e tasaddî eyledikde merkûm Rasûl'den suâl olundukda Rasûl dahi cevâbında "merkûm Mollâ Mehmed ile Hacı Süleyman Beyefendi'nin mektûbuyla gelip ya seni Diyarbekir'e gönderirim veyâhûd Maden'e gönderirim, bizler beyefendinin adamlarıyız ve mahsûs bu husûsa gelmişiz, yâ talâk ver veyâhûd berâber Diyarbekir'e gel dedikde ben dahi şehirde medyûn olduğumdan gelmedim, **fakat talâk niyet etmeyerek gidin, Diyarbekir'de Mollâ Mustafa eğer sağ ise kızını kime verir ise versin, fakat merkûmları üzerimden def' için talâk niyeti olmayarak söyledim** ve fes ile ineği merkûma mâlîm olduğundan fûrûht eylemişim" deyu def'e tasaddîsi fetvâ- yı şerîfe havâle. Talâk mâddesi olduğundan dikkat buyurup müdde'î- i merkûm Rasûl kaç gün mukaddem Çakırfakı karyesinde zevce- i menkûhası Âişe'yi huzûr- ı müsliminde bir inek ile bir fesi mezbûre Âişe'den geriye alıp mezbûre Âişe'yi talâk- ı selâse [ile] tatlık eylediğini vech- i şer'î üzere el- hâletü hâzihî mezbûre Âişe ve zevce- i sâni Hacı Süleyman hâzır olduğu hâlde şâhideyn- i âdileyn isbât eder ise nikâh- ı sâni sahîhdir ve illâ vekâlet ile filân niyete sübût- ı şer'î olduğu görünmüyor.

⁸⁹ Serahsî, *Mebsût*, 6/31.

Tatar müdde'îye-i mezbûre zevcesi olduğunu ikrâr lâkin vech-i muharrer üzere talâk verdiğini inkâr edicek müdde'î-i merkûmdan müdde'âsına mutâbık beyyine taleb olundukda ahrâr-ı ricâl-i müslimînden karye-i mezbûr sâkinlerinden Ali b. Behram ve Hüseyin b. Ali li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istintâk olduklarında **"fi'l-hakîka merkûm Tatar zevce-i mezbûresi işbu hâzır bi'l-meclis Sidi'yi üç sene mukaddem talâk-ı selâse ile tatlik eyledi, bizler bu husûsa bu vech üzere şâhidiz ve şehâdet dahi ederiz"** deyü edâ-i şehâdet-i şer'îye eylediklerinde lede't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olup mûcebince gibbe'l-hükm müdde'î-i merkûm bî-vech müdâhalesi men' olunduğu mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fî 13 C. sene [12]68.⁹⁰

Yine 1249-1250/1834 tarihli bir başka sicil kaydında kadının ikinci nikâhının geçerli olması eski kocasının talâk ile boşanmayı gerçekleştirdiğine dair şahit getirilmesine bağlanmıştır. Aksi takdirde ikinci nikâhının sahih olmayacağı anlaşılmaktadır. Söz konusu hüküm şöyledir:

...müdde'î- i merkûm Rasûl kaç gün mukaddem Çakırfakı karyesinde zevce- i menkûhası Âişe'yi huzûr- ı müslimînde bir inek ile bir fesi mezbûre Âişe'den geriye alıp mezbûre Âişe'yi talâk- ı selâse [ile] tatlik eylediğini vech- i şer'î üzere el- hâletü hâzihi **mezbûre Âişe ve zevce- i sâni Hacı Süleyman hâzır olduğu hâlde şâhideyn- i âdileyn isbât eder ise nikâh- ı sâni sahîhdir** ve illâ vekâlet ile filân niyete sübût- ı şer'î olduğu görünmüyor.⁹¹

⁹⁰ DŞS-3702-6a/2; 1263-1847 tarihli benzer bir hüküm: Sâhib- i arzuhâl Osman b. Salih meclis- i şer'de "beş mâhdan beru zevcem Huriye bt. Cafer firâr edip dokuz günden beru Çarşı karyesinde Abdurrahman b. Ahmed'i mütezevvice olmuş" deyu da'vâ, gibbe's- suâl **"dört mâh mukaddem beni üç talâk ile tatlik edip ba'de'l- iddet mütezevvice oldum"** deyu def'e tasaddî, def- i meşrûhasını karye- i mezbûr sâkinlerinden Süleyman b. Hasan ve Rasûl b. Süleyman şehâdetleriyle isbât, bî- vech-i mu'ârazadan men' olunduğu. Fî 9 Z. sene [12]63. (DŞS-3803-19a/7).

⁹¹ DŞS-3791-13b/2. Belgenin tamamı: İlban kurâlarından İcare karyesi ahâlîsinden Rasûl, Midyeli Hacı Süleyman mahzarında üzerine zevce- i menkûham olan Mollâ Mustafa'nın kızı Âişe'yi ben diyâr- ı âharda iken merkûm nikâh eylemiş, mezbûre zevce- i menkûham olmağla bana teslimi matlûbumdur" deyu da'vâ, merkûm Hacı Süleyman cevâbında "mezbûre zevcesi Âişe'nin babası Mollâ Mustafa hayâtında Diyarbakir Mütesellimi Şeyhzâde inâyetlü Mehmed Beyefendi'den İlban Hâkimi Süleyman Ağa'ya bir kıt'a mezbûrenin hal'i için bir kıt'a mektûb alıp Diyarbakir'de sâkin Midyeli Mollâ Mehmed'i vekîl ve merkûm dahi vekâleti hasebiyle ben dahi berâber gidip Çakırfakı karyesinde müdde'î Rasûl'ü bulup hüsn- i rızâsıyla mezbûreye başlık mukâbili verdiği bir fes ve bir re's ineği taleb ve ben dahi inek ve fes bahâ olarak iki yüz otuz gurus sağ para alıp bedeline mezbûreyi talâk- ı selâse ile tatlik edip vekîl- i merkûm Mollâ Mehmed dahi merkûmun kız karındaşı Gazal dahi Mollâ Mustafa'nın zevce- i menkûhası olmağla ol dahi vekâlet- i mezbûre talâk verip ba'dehû Diyarbakir'e geldiğimizde kibel- i şer'den bizden şâhid taleb olundukda talâk- ı selâse ile tatlik eylediğini şâhideyn ile huzûr- ı şer'de isbât ve ben dahi akd- i nikâh eylemişim" deyu def'e tasaddî eyledikde merkûm Rasûl'den suâl olundukda Rasûl dahi cevâbında "merkûm Mollâ Mehmed ile Hacı Süleyman Beyefendi'nin mektûbuyla gelip ya seni Diyarbakir'e gönderirim veyâhûd Maden'e gönderirim, bizler beyefendinin adamlarıyız ve mahsûs bu husûsa gelmişiz, yâ talâk ver veyâhûd berâber Diyarbakir'e gel dedikde ben dahi şehirde medyûn olduğundan gelmedim, fakat talâk niyet etmeyerek gidin, Diyarbakir'de Mollâ Mustafa eğer sağ ise kızını kime verir ise versin, fakat merkûmları üzerimden def için talâk niyeti olmayarak söyledim ve fes ile ineği merkûma mâlim olduğundan fûrûht eylemişim" deyu def'e tasaddîsi fetvâ- yı şerîfe havâle. Talâk mâddesi olduğundan dikkat buyurup müdde'î- i merkûm Rasûl kaç gün

2.1.3. Talâkın çeşitleri

Talâk, İslam aile hukukunda iki kısma ayrılarak ele alınmaktadır. Bunlardan ilki boşamadan dönülebilir ya da dönülemez olması açısından konuyu ele alır. Diğer kısım ise yapılan boşanma işleminin Kur'ân ve sünnet açısından uygunluğunu ele alır. Çalışmamızda ilgili dönem sicilleri de bu minvalde incelenecektir.

2.1.3.1. Dönülebilir olması açısından talâk

Evliliğin sona ermesi hemen sonlanması veya evliliğe tekrar dönülebilmesi açısından ric'î ve bâin olarak ikiye ayrılmaktadır.

2.1.3.1.1. Ric'î talâk

Ric'î talâk kocanın tekrar mehir vermesine ve yeni bir nikâh akdi yapmaya gerek duymaksızın eşine dönebildiği boşama şeklidir.⁹² Ancak ayrılığın ric'î talâk şeklinde vuku bulması için evliliğin nikâh akdinden sonra fiilen başlamış olması gerekmektedir. Bu da halveti sahihanın talâk için yeterli bir sebep olmadığını göstermektedir.⁹³ Daha önce de belirtildiği gibi talâkın ric'î bir şekilde vuku bulması için kullanılan lafızlar sarih ifadeler olmalıdır. Bunun yanı sıra bu lafızlar şiddet ve mübalağa içermemelidir. Şiddet ve mübalağa taşıyan ifadeler kullanıldığında boşama ric'î talâk olmayıp tam ayrılık olan bâin talâk şeklinde gerçekleşir.⁹⁴ Zikredilen talâk üçüncü boşama olmamalıdır. Aynı zamanda söz konusu talâk sonucunda kadının herhangi bir bedel veya mal ödememesi

mukaddem Çakırfakı karyesinde zevce- i menkûhası Âişe'yi huzûr- ı müsliminde bir inek ile bir fesi mezbûre Âişe'den geriye alıp mezbûre Âişe'yi talâk- ı selâse [ile] tatlık eylediğini vech- i şer'î üzere el- hâletü hâzihî mezbûre Âişe ve zevc- i sâni Hacı Süleyman hâzır olduğu hâlde şâhideyn- i âdileyn isbât eder ise nikâh- ı sâni sahîhdır ve illâ vekâlet ile filân niyete sübût- ı şer'î olduğu görünmüyor.

⁹² Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/164-165; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: Nesil, 1986), 1/303.

⁹³ Serahsî, *Mebsût*, 6/40; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 39; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/221; H. İbrahim Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi* (Erzurum: Ekev, 2000), 66.

⁹⁴ Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, 66; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 39; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/221; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/303.

gerekir. Bu şekilde gerçekleştirilen boşama muhâlea⁹⁵ uygulaması olacağından ayrılık bâin talâk olarak gerçekleşmektedir.⁹⁶

Yukarıda zikredilen şartlar yerine getirildiği takdirde boşamanın hükmü kocanın iddet süresi içinde eşine ve normal evlilik hayatına dönebilmesidir. Çünkü ric'î talâk evliliği derhal sonlandırmaz.⁹⁷ Bu dönüş hem söz hem de fiil ile gerçekleştirilebilir. Dönüşü şahitlerle tespit etmek şart olmamakla birlikte şahit tutmak veya bildirmek müstehaptır.⁹⁸ Ancak koca iddet bitmeden önce ric'atte bulunmalıdır. İddet bittikten sonra yapılan ric'at geçerli olmazken talâk bâin şeklinde gerçekleşir.⁹⁹

Ayrıca bu boşanma şekli tevarüse engel olmayıp eşlerden herhangi birinin iddet süresi içerisinde vefat etmesi durumunda diğeri ona varis olabilmektedir.¹⁰⁰ Vefat eden kişi koca olması durumunda ise kadın vefat iddeti bekler.¹⁰¹

2.1.3.1.2. Bâin talâk

Bâin talâk kocanın yeni bir nikâh akdi gerçekleştirmeden eşine dönme imkânı vermeyen boşamadır.¹⁰² Bu boşama beynûnet-i suğrâ ve beynûnet-i kübrâ olmak üzere iki şekilde vuku bulmaktadır. Beynûnet-i suğrâ en fazla iki bâin talâk ile gerçekleşen ayrılık olup yeni bir nikâh ile eşine dönme imkânı verirken, beynûnet-i kübrâ üç bâin talâk ile meydana gelen ayrılıktır. Bu şekilde boşanmış olan kadın başka bir erkekle sahih bir nikâh akdi ile evlenip ayrılmadan eski eşine dönemez.¹⁰³ Söz konusu dönemin sicil kayıtlarında beynuneti kübrâ ile boşandıktan sonra tekrar evlenmek için açılan herhangi

⁹⁵ Evliliğin sona erdirilmesinde başvurulanan boşanma uygulamalarından biri olup detaylı bilgi için muhâlea başlığına bakınız.

⁹⁶ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/163; Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, 66; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/221. Muhâlea akdi sonucu taraflar tekrar evlenmek istediğinde yeni bir nikâh akdi gerekmektedir. Örnek sicil kaydı: Melek Ahmed Camii mahallesinde sâkine Bizar bt. Hacı nâm hâtûn meclis-i şer' de Asâkir-i Nizâmiye neferâtından Germili Ali b. Hacı Şeyhmus muvâcehesinde "iki gün mukaddem beni hal' eyledi, üç yüz gurus mehrim, nafaka-i iddet ve meûnet-i sükânı talep eder[im]" deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm Ali cevâbında "**hal' eyledim**" deyü ikrâr eylediğinden sonra tarafeyn rızâlarıyla akd-i nikâha tâlib oldukları. Fî 25 Z. sene [12]68. DŞS-3702-23b/5.

⁹⁷ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/163-164; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 39; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 161-162.

⁹⁸ Serahsî, *Mebsût*, 6/30; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 40; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/222-223; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 162.

⁹⁹ Serahsî, *Mebsût*, 6/31.

¹⁰⁰ Serahsî, *Mebsût*, 6/39; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 161; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/325.

¹⁰¹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/325.

¹⁰² Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 40; Orhan Çeker, "Beynûnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/79; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/229.

¹⁰³ Çeker, "Beynûnet", 6/80.

bir dava kaydı bulunmamaktadır. Ancak 18. yüzyılda 1136/1724 tarihli bir mahkeme kaydında ilk eşinden beynûnet-i kübrâ ile boşandığını ve ondan sonra sahih bir evlilik yaptığını belirtmiştir. Sahih bir şekilde gerçekleştirdiği ikinci evliliğini de sonlandıran kadın tekrar ilk eşiyle evlenebilme hususu için mahkemeye başvurmuştur. Fetvaya havale edilen davada tarafların bu şekilde tekrar evlenebileceği hususunda hüküm verilmiştir. İlgili sicil kaydı şöyledir:

...işbu müstahbire- i mezbûre Hüsna târîh- i kitâbdan altı ay mukaddem zevc- i dâhilün bihâsı işbu es- Seyyid Mustafa b. el- Hâc Mustafa'dan talâkât- ı selâse ile mutallaka olduğunu ba'de'l- isbât ve'l- hüküm ve ba'de inkitâi'l- iddet nefsinin gâib ani'l- meclis Kozan b. Âsaf tezvîc ol dahi târîh- i kitâbdan doksan yedi gün mukaddem müstahbire- i mezbûre Hüsna'ya dühûlünü ba'de'l- ikrâr talâkât- ı selâse ile bizim huzûrumuzda tatlik eyledi, biz bu husûsa bu vech üzere şahidleriz, şehâdet dahi ederiz" deyü her biri alâ tarîki's- şehâde haber verdiklerinden sonra müstahbire- i mezbûrenin yedinde olup ibrâz eylediği fetvâ- yı şerîfeye nazar olundukda mazmûn- ı münîfî "**selâse ile mutallaka olan Hind zevc- i evvelim olan Zeyd'den iddetim münkaziye olup zevc- i âharı tezevvüc eyledim ve zevc- i âhar bana dühûl eyledi, ba'de'd- dühûl beni tatlik edip ondan dahi iddetim münkaziye oldu ise müddet dört şehr olıcak zevc olan Zeyd- i mezbûr için Hind- i merkûma helâl olur mu?" Cevâb- ı bâ- sevâbında "olur"**.¹⁰⁴

Ric'î talakta olduğu gibi bir boşamanın bâin talâk olabilmesi için bazı şartları taşıması gerekmektedir. Nikâhtan sonra ancak halveti sahiha ve zifaktan önce meydana gelmesi, boşama lafızlarının kinayeli sözler veya şiddet ve mübalağa ifadeleri taşıyan sözler içermesi, boşama mukabilinde kadının bedel ödemesi (muhâlea) ve son boşama

¹⁰⁴ DŞS-3746-4a/1: Hükümün tamamı: Medîne- i Âmid'in hısnı ebvâbından Dağ kapısı hâricinde vâki' Arablar nâm karyede sâkine olup zâtı ta'rîf- i şer'î ile mu'arrefe olan işbu râfi'atü'l- vesîka Hüsna bt. İbrahim'den vech- i âtî üzere istihbâr- ı şer'î sudûrundan sonra udûl- i ahrâr- ı ricâl- i müslimînden Ömer b. el- Hâc Hüseyin ve Arab Halil b. Receb ve Hasan b. Çolak nâm kimesneler li- ecli'l- ihbâr meclis- i şer'e hâzırûn olup isre'l- istihbâr fi'l- vâki' işbu müstahbire- i mezbûre Hüsna târîh- i kitâbdan altı ay mukaddem zevc- i dâhilün bihâsı işbu es- Seyyid Mustafa b. el- Hâc Mustafa'dan talâkât- ı selâse ile mutallaka olduğunu ba'de'l- isbât ve'l- hüküm ve ba'de inkitâi'l- iddet nefsinin gâib ani'l- meclis Kozan b. Âsaf tezvîc ol dahi târîh- i kitâbdan doksan yedi gün mukaddem müstahbire- i mezbûre Hüsna'ya dühûlünü ba'de'l- ikrâr talâkât- ı selâse ile bizim huzûrumuzda tatlik eyledi, biz bu husûsa bu vech üzere şahidleriz, şehâdet dahi ederiz" deyü her biri alâ tarîki's- şehâde haber verdiklerinden sonra müstahbire- i mezbûrenin yedinde olup ibrâz eylediği fetvâ- yı şerîfeye nazar olundukda mazmûn- ı münîfî "**selâse ile mutallaka olan Hind zevc- i evvelim olan Zeyd'den iddetim münkaziye olup zevc- i âharı tezevvüc eyledim ve zevc- i âhar bana dühûl eyledi, ba'de'd- dühûl beni tatlik edip ondan dahi iddetim münkaziye oldu ise müddet dört şehr olıcak zevc olan Zeyd- i mezbûr için Hind- i merkûma helâl olur mu?" Cevâb- ı bâ- sevâbında "olur"**. Kütüb- i mu'teberât- ı fıkhiyeden Kadîhân'da: "Yahillu li'z- zevci'l- evvel en- yetezevvecehâ izâ ekarrati'l- mer'etü bi- zâlike ve enkere'z- zevci's- sâni yahillu nikâhuhâ li'l- evvel" deyü mastûr u musarrâh buyurulmağın mücebince mezbûre Hüsna nefsinin zevc- i evveli olan mezbûr es- Seyyid Mustafa'ya tezev- vuc murâd eyledikde âhardan bi- vech mûmâna'at olunmamak için işbu vesîka ketb olunup mezbûre Hüsna'nın yedine vaz' olundu." Fi'l- yevmi'r- râbi' min Zilka'deti's- şerîfe li- sene sitte ve selâsîn ve mi'e ve elf.

hakkı olan üçüncü boşama olması lazım gelmektedir.¹⁰⁵ Saydığımız bu şartların vuku bulması durumunda tam bir ayrılık gerçekleşip evlilik son bulmaktadır. Böylece kocanın evliliği sürdürme hakkı ortadan kalkmaktadır.¹⁰⁶ Nitekim 1263/1847 tarihli bir mahkeme kaydında Osman isimli bir şahıs, boşanmış olduğu karısının evden kaçıp başkasıyla evlendiğini iddia ederek mahkemeye başvurmuş; ancak kadın daha önce bâin talâk ile boşandığını şahitler ile ispatlamıştır. İlgili davanın metni şöyledir:

Sâhib- i arzuhâl Osman b. Salih meclis- i şer‘de "beş mâhdan beru zevcem Huriye bt. Cafer firâr edip dokuz günden beru Çarşı karyesinde Abdurrahman b. Ahmed'i mütezevvice olmuş" deyu da‘vâ, gıbbe's- suâl "**dört mâh mukaddem beni üç talâk ile tatlîk edip ba‘de'l- iddet mütezevvice oldum**" deyu def‘e tasaddî, def‘- i meşrûhasını karye- i mezbûr sâkinlerinden Süleyman b. Hasan ve Rasûl b. Süleyman şehâdetleriyle isbât, bî- vech mu‘ârazadan men‘ olunduğu. Fî 9 Z. sene [12]63.¹⁰⁷

2.1.3.2. Sünnete uygunluğu açısından talâk

Boşama sünnete uygunluğu açısından iki kısma ayrılır. Bunlardan biri Kur’ân’a ve sünnete uygun bir şekilde gerçekleştirilen sünnî talâk diğeri ise Kur’ân ve sünnete uygun olmayan bid’î talâktır.

2.1.3.2.1. Sünnî talâk

Sünnî boşama, Kur’ân ve sünnet dikkate alınarak yapılan boşama şeklidir.¹⁰⁸ Hanefî mezhebinde sünnet üzere yapılan boşamanın iki farklı uygulamasıyla karşılaşmaktayız.¹⁰⁹ Bunlar ahsen (en güzel) ve hasen (güzel) olan talâk şeklinde ele alınmıştır. Ahsen talâk; kadının cinsi münasebette bulunmadığı temizlik döneminde olup sadece bir talâk ile boşamak, iddet süresi bitene kadar bir daha boşamamak ve iddet süresinde kadını tekrar nikâhı altına almamaktır. Bu şekilde gerçekleştirilen boşamada bir talâk hakkı düşmüş olmakla birlikte evlilik devam ettirilebilmektedir. Sünnî boşamanın diğer şekli ise hasen talâk olarak isimlendirilmektedir. Hasen talâk; kadının cinsi

¹⁰⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/229; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/303-304; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 163-164.

¹⁰⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/229-230.

¹⁰⁷ DŞS-3803-19a/7.

¹⁰⁸ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/304.

¹⁰⁹ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 403.

münasebette bulunmadığı, üç boşama gerçekleşinceye kadar her temizlik döneminde birer talâkın düşürüldüğü boşama şeklidir.¹¹⁰ Bu şekilde yapılmış olan ayırım dikkate alındığı zaman sünnî talâkın sayı ve vakit açısından kendi içinde iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Sayı yönünden sünnî boşanmada daha önce kendisiyle zifaf gerçekleşmiş veya zifaf gerçekleşmemiş kadın arasında fark yoktur. Temizlik döneminde bir talâk gerçekleştirilir. Ancak vakit yönünden sünnî olan boşama ise kendisiyle daha önce zifaf gerçekleşmiş kadın için dikkate alınmaktadır. Bu durumda kendisiyle zifaf gerçekleşmiş kadın için temizlik dönemi dikkate alınırken kendisiyle zifaf gerçekleşmemiş kadın için temizlik döneminde olmaması talâkın sünnî olmamasına engel değildir.¹¹¹

Ayrıca yaşın küçük olması veya yaşlılıktan ötürü hayız görmeyen kadınlarda bir talâk ile boşama, istendiği zaman gerçekleştirilebilir.¹¹² Bu durumda koca üç talâk ile boşamak istiyorsa önce bir talâk ile boşar daha sonra birer ay arayla diğer iki talâk ile boşamayı gerçekleştirir.¹¹³ Hanefî mezhebinde genel kabule göre hamile olan kadın için belli bir süre tayin edilmemiş, istenildiği zaman boşamanın gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir.¹¹⁴ Ancak Ebu Hanife ve İmam Yusuf'a göre bu durumda olan kimse için bir talâk ile boşama olur. Daha sonra birer ay ara ile kalan iki talâkın kullanılması durumunda boşamanın sünnete uygun olacağını belirtmişlerdir.¹¹⁵

2.1.2.2.2. Bid'î talâk

Bid'î talâk daha önce ele aldığımız sünnî talâk şartlarının yerine getirilmediği boşama şeklidir. Dolayısıyla kadının temizlik döneminde olmadığı veya temizlik döneminde ancak cinsi münasebetin gerçekleştiği ya da kadının temizlik döneminde olmasına rağmen birden fazla talâk ile meydana gelen boşamadır.¹¹⁶ Bu şekilde yapılan boşama geçerli olmakla birlikte bu şekilde boşayan kimsenin ise günahkâr olduğu belirtilmiştir.¹¹⁷

¹¹⁰ Serahsî, *Mebsût*, 6/4; Merginani, *el-Hidaye*, 2/59; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/109.

¹¹¹ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/111; Merginani, *el-Hidaye*, 2/60-61.

¹¹² Serahsî, *Mebsût*, 6/17; Merginani, *el-Hidaye*, 2/61.

¹¹³ Merginani, *el-Hidaye*, 2/61; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 403.

¹¹⁴ Serahsî, *Mebsût*, 6/15; Merginani, *el-Hidaye*, 2/62; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 404.

¹¹⁵ Serahsî, *Mebsût*, 6/15; Merginani, *el-Hidaye*, 2/62.

¹¹⁶ Serahsî, *Mebsût*, 6/5-26-29; Merginani, *el-Hidaye*, 2/60; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/111.

¹¹⁷ Merginani, *el-Hidaye*, 2/60; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/111.

2.1.3.3. Şartlı talâk

Şarta bağlanan talâk, ileride meydana gelmesi muhtemel olan bir fiile bağlanan boşamadır.¹¹⁸ Şart koşulan fiilin vuku bulması ile boşama gerçekleşir. Şart vuku bulmadıkça da boşama gerçekleşmez.¹¹⁹ Şartlı talâkın Osmanlı hukukunda sık karşılaşılan bir talâk şekli olduğu belirtilmektedir.¹²⁰ Nitekim Diyarbekir’de incelenen dönemin sicil kayıtlarında da şartlı talâk şeklindeki boşanmalara rastlanmıştır. 1298/1881 tarihinde kayda geçen bir davada koca, talâkı bir şarta bağlamıştır. Şart gerçekleştiği takdirde eşinin kendisinden üç talâk yani bâin talâk ile boşanacağını ifade etmiştir. Kocanın öne sürdüğü şartın vuku bulmasından dolayı talâk gerçekleşmiştir. İlgili sicil kaydı şöyledir:

...Alican mahallesinde kâin müste’ciren sâkin olduğu menzilde vakt-i asrda zevcesi müvekkilem mezbûre Emine Hâtûn'a hitâben işbu **gece benimle berâber bu hânedan benimle gelip bu hânedâ kalırsan ise üç talâk ile benden boş ol deyü ta’lîk eylediğinde müvekkilem mezbûre dahi kendisiyle berâber gitmeyip mezkûr hânedâ kalmış, bu cihetle zevcesi müvekkilem mezbûre kendisinden ...? muğliza ile bâin olmuş**" deyü ba‘de'd-da‘vâ ve'l-istintâk mezbûr Derviş dahi cevâbında târîh-i mezkûrda zevcesi müvekkile-i mezbûre Emine Hâtûn'a hitâben "bu gece benimle işbu hânedan çıkıp gelmedinse yarın diyâr-ı gurbete giderim, şâyed bu gece benimle berâber gelmeyip yarın ben diyâr-ı gurbete gitdimse benden üç talâk ile boş ol deyü ta’lîk eyledim ve mezbûre benimle ol gece gelmeyip ancak ferdâsı ben Mardin sancağına tâbî‘ Deriş karyesine gitdim, bu cihetle mu‘allakun aleyh husûle gelmeyip benden mübâin olmuştur.¹²¹

¹¹⁸ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 389.

¹¹⁹ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/150; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/232; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 389.

¹²⁰ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 114. Manisa şer‘iyye sicillerinde yer alan bazı kayıtlar şartlı talâklarda, şart koşulan hususun sadece helal fiillerde bağlayıcı olmadığı, şarap veya rakı içmek gibi haram olan fiillerin de talâk için şart koşulabildiği ve bu şartların sonuçlarının bağlayıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Bkz. Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulaması Açısından Manisa Şer‘iye Sicilleri (1625-1650)*, 110-111.

¹²¹ DŞS-3775-78a/3. Mahkeme kaydının tamamı: Alican mahallesinde sâkine Emine Hâtûn bt. Mustafa tarafından zikri âti husûsda vekîli olduğu her biri zât-ı mezbûreyi bi'l-ma‘rifeti’ş-şer‘iye ârifân olan mahalle-i mezkûre ahâlîsinden Mehmed Emin b. Dakû ve Abdûlbaki Ağa b. Kadir şehâdetleriyle sâbit ve sebt-i vekâletine hükm-i şer‘î lâhik olan li-ebeveyn birâderi Hüseyin hâlâ zevci Derviş b. Şeyh Davud muvâcehesinde "mezbûr Derviş müvekkilem mezbûreyi târîhden yedi gün mukaddem Alican mahallesinde kâin müste’ciren sâkin olduğu menzilde vakt-i asrda zevcesi müvekkilem mezbûre Emine Hâtûn'a hitâben işbu **gece benimle berâber bu hânedan benimle gelip bu hânedâ kalırsan ise üç talâk ile benden boş ol deyü ta’lîk eylediğinde müvekkilem mezbûre dahi kendisiyle berâber gitmeyip mezkûr hânedâ kalmış, bu cihetle zevcesi müvekkilem mezbûre kendisinden ...? muğliza ile bâin olmuş**" deyü ba‘de'd-da‘vâ ve'l-istintâk mezbûr Derviş dahi cevâbında târîh-i mezkûrda zevcesi müvekkile-i mezbûre Emine Hâtûn'a hitâben "bu gece benimle işbu hânedan çıkıp gelmedinse yarın diyâr-ı gurbete giderim, şâyed bu gece benimle berâber gelmeyip yarın ben diyâr-ı gurbete gitdimse benden üç talâk ile boş ol deyü ta’lîk eyledim ve mezbûre benimle ol gece gelmeyip ancak

1244-1246/1828-1831 yıllarına ait kayda geçen şartlı talâk ile ilgili bir başka davada dikkat çeken husus ise kadının iddiasına göre kocası henüz nikâh kıyılmadan, kadının öne sürdüğü bir şartı kabul etmiştir. Şartı yerine getirmediği takdirde kendisiyle bâin talâk ile boşanmanın gerçekleşeceğini söylemiştir. Bunun üzerine kadın şeriata uygun hüküm verilmesini talep ederek mahkemeye başvurmuştur. Ancak kocası bu durumu inkâr ettiği için dava fetvaya havale edilmiştir. Söz konusu davanın metni şöyledir:

Zirikili Hanım Karı, zevci Hasan mahzarında üzerine "merkûm Hasan beni nikâh etmek murâd eyledikde eğer beni şehirde saklarsan ise seni alırım ve illâ köyde saklarsan ise almam dediğimde zevcim merkûm Hasan **'eğer seni şehirde saklamayıp köyde saklarım ise benden üç talâk boş olasin'** deyu ta'lik edip ba'dehû nikâhı akd ve beni köye götürüp on iki sene köyde saklamış olduğundan müceb- i şer'îsi matlûbemdir" deyu da'vâ, merkûm Hasan inkâr edicek fetvâ- yı şerîfe havâle.¹²²

Şartlı boşamada boşamanın şarta bağlandığı esnada kocanın akli dengesinin yerinde olması gerekirken şartın vuku bulduğu esnada böyle bir zorunluluk yoktur. Dolayısıyla kocanın boşamayı şarta bağlamasından sonra bunaması veya akıl hastası olması boşamanın gerçekleşmesine engel teşkil etmemektedir.¹²³

2.1.3.4. Mükrehin talâkı

İkrah; bir kimseyi, tehdit etmek suretiyle hukuken yapmakla mükellef olmadığı bir işi yapmaya zorlamayı ifade eder. İkraha maruz kalan kimseye mükreh denir.¹²⁴ Tehdit ve zorlama altında olan kimsenin, yani mükrehin rızası olmamasına rağmen irade ve ihtiyarı ortadan kalkmadığı için talâkı geçerli kabul edilmektedir.¹²⁵ Osmanlı hukukunda da mükrehin talâkının geçerli olduğu görüşü tercih edilmiştir. Diyarbekir'de incelenen döneme ait söz konusu husus ile ilgili bir dava kaydı bulunmakla birlikte belgede yer alan ifadelerden, Diyarbekir'de bu nevi boşanmanın geçerli kabul edildiği, dolayısıyla verilen hükümden bu davada Osmanlı hukukunun tatbik edildiği görülmektedir.¹²⁶ 1215-

ferdâsı ben Mardin sancağına tâbi' Deriş karyesine gitdim, bu cihetle mu'allakun aleyh husûle gelmeyip benden mübâin olmuşdur" dediği kayıd şüd. Fî 16 Zilhicce sene [12]98.

¹²² DŞS-3767-30b/1.

¹²³ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/235; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 390-391.

¹²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 241.

¹²⁵ Merginani, *el-Hidaye*, 2/64; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/299; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 366.

¹²⁶ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 112. Diyarbekir'de incelenen dönemin şer'îyye sicillerinde, Osmanlı hukukuna aykırı bir hükme rastlamadık. Ancak Adana özelinde yapılan çalışmalarda Osmanlı

1216/1800-1802 yıllarına ait kayda geçen bu davada Ahmed isimli zatın karısının kendisinden zorla boşandırılıp başkasıyla evlendirildiğini belirterek zanlı aleyhine davacı olmuştur. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

“Çermik'den Ahmed [b.] Süleyman [nâ]m Mehmed [b.] Hüseyin mahzarında üzerine "**zevcimi cebren benden tatlık etdirdip** âharına tezvîc etdirmeyin müceb- i şer'î matlûbumdur", suâl, inkâr, beyyineye havâle, ityân- ı beyyineden ızhâr- ı acz birle tahlîf kayd şüd.”¹²⁷

2.1.3.5. Sarhoşun talâkı

Ne yaptığını bilmeyecek kadar sarhoş olan kimsenin talâkı geçerli¹²⁸ olmakla birlikte sarhoş olma nedenine bağlı olarak iki farklı şekilde değerlendirilir. Sarhoşluk helal olan bir şeyi ikrah veya zarurettten dolayı yemek ve içmekten kaynaklanıyorsa boşama geçerli değildir. Ancak haram olan bir şeyden dolayı sarhoş olan kimsenin talâkı geçerlidir.¹²⁹ Nitekim Osmanlı hukukunda da sarhoş kimsenin talâkının geçerli olduğu yönünde verilmiş hükümler bulunmaktadır.¹³⁰ Ancak Diyarbekir şer'îye sicillerinde bu nevi bir davaya veya boşanma kaydına rastlanmamıştır. Bu da ilgili dönem Diyarbekir'inde alkol kullanımının pek yaygın olmadığına dair dikkate değer bir bulgudur.

hukukunda kabul edilen görüşe aykırı olarak mükrehin talâkının geçerli olmadığına dair bir sicil kaydına rastlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ömer Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'îye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018), 117.

¹²⁷ DŞS-3798-6a/2.

¹²⁸ Merghani, *el-Hidaye*, 2/64; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/299.

¹²⁹ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 368; Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011), 522.

¹³⁰ Osmanlı hukukunda sarhoşun talâkının geçerli olduğuna dair verilmiş hüküm için bkz. Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulaması Açısından Manisa Şer'îye Sicilleri (1625-1650)*, 114.

2.2. Kadının Talebiyle Evliliğin Sona Erdiği Durumlar

2.2.1. Muhâlea

2.2.1.1. Muhâleanın tanımı

Muhâlea sözlükte elbiseyi çıkarmak, çekip çıkarmak, soyamak, soyunmak, ayırmak gibi anlamlara gelmektedir.¹³¹ İstilah anlamı ise nikâh akdini muhâleaya mahsus lafızlardan biri ile kadının kocasından bedel veya mal mukabilinde karşılıklı anlaşmayla boşanabilmesidir.¹³² Bu tanıma göre muhâlea akdine sonuç bağlanabilmesi için muhâleaya mahsus lafızlardan birinin yanı sıra bedelin zikredilmesi ve tarafların karşılıklı kabulü gereklidir.¹³³

Kur'ân-ı Kerim'de eşlerin birbirlerine elbise vaziyetinde olduğu belirtilerek, evlilik mecazi olarak ortak bir kıyafete benzetilmiş, hul' veya muhâlea kavramı da bu ayet dikkate alınarak geliştirilmiştir. Muhâlea kavramı ıstilahtaki anlamı ile ayet ve hadislerde ele alınmamıştır.¹³⁴ Hukukçular eşlerin anlaşmalı olarak evliliklerini sonlandırmaları sebebiyle evliliğin yüklediği sorumluluklardan sıyrılmayı mecazi olarak elbisenin çıkarılmasına benzetmişlerdir.¹³⁵ İstilahtaki anlamı da buradan türemiştir. Muhâlea akdi bedel ile karşılıklı anlaşma üzerine yapılan bir akid olması itibarıyla "Sulh"¹³⁶, "Mübaree" ve "Fidye" akdiyle aynı manada kullanılmaktadır.¹³⁷

¹³¹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/311; Fahrettin Atar, "Muhâlea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/397.

¹³² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/268; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/311; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/185.

¹³³ Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, 126.

¹³⁴ Atar, "Muhâlea", 30/397-398.

¹³⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/268; Atar, "Muhâlea", 30/397.

¹³⁶ Dönemin incelenen sicil kayıtlarında muhâlea meclisinin veya muhâlea akdinin sulh ibaresi ile birlikte kullanıldığı kayıtlar yer almaktadır. Örnek bir mahkeme kaydı: Medîne- i Âmid'in sâkinelerinden Emine bt. Boşnak Mehmed nâm hâtûn meclis- i şer'- i şerîf- i enverde zevc- i muhâla'ı işbu bâ'isetü'l- kitâb Petekçi Mollâ Abdurrahman b. el- Hâc Ali mahzarında üzerine bi- tav'ihes- sâf ikrâr- ı tâm ve takrîr- i kelâmında "bundan akdem merkûmun taht- ı nikâhında iken beni hal' edip zimmetinde mukarrer olan mehir ve nafakam muslihûn tavassutuyla yüz kırk guraşa sulh olunup bedel- i sulhu **meclis- i sulhda** merkûmdan tamâmen ve kâmilan ahz u kabz eyledim, ba'de'l- yevm merkûm zimmetinde mehir ve nafaka ve cihâz- ı eşyâmdan bir nesne kalmayıp zimmetine âid âimme- i de'âviden ibrâ ve iskât- ı hak eyledim" deyü takrîr, Mollâ Abdurrahman dahi sulh- ı mezkûr ve ibrâ- i mezbûru meclis- i şer'de kabûl edip ehadûhumânın âhar zimmetlerinde bir akçe ve bir habbe da'vâ vü nizâ'ları kalmadığını takrîr ve "takrîr- i meşrûhumuz zabt ve hüccet- i şer'iyye olunsun" dediklerinde gibbe't- tasdik hıfzan li'l- makâl mâ vaka'a bi't- taleb ketb olundu. Hurrire fi evâsıtı şehri Şa'bân'l- mu'azzam sene seb'a ve selâsîn ve mi'eteyn ve elf. (DŞS-3745-23b/2); Başka bir örnek için ayrıca bkz. DŞS-3702-1a/1.

¹³⁷ İbn Rüşd, *Bidâyetül Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, çev. Ahmed Meylânî (İstanbul: Ensar, 2015), 2/440; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 204.

İslam hukukunda ele alınan konular mutlak suretle hukuki bir temele dayanmaktadır. Muhâleanın meşru bir uygulama olduğuna dair bazı ayetlerin yanı sıra sünnetteki uygulamasıyla da karşılaşılmaktadır.

Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak ya da güzellikle serbest bırakmak gerekir. Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mehirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helal olmaz, eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için verdiği meblağda taraflara bir vebal yoktur.¹³⁸

“Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz onu, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız!”¹³⁹ Bu ayetlerde boşamalarda bedelden bahsedilmiş olup muhâleanın meşruiyetine delil olarak gösterilmektedir.¹⁴⁰

Ayetlerin yanı sıra peygamberimizin (s.a.v.) uygulamasıyla sünnetteki ilk örnek olan bu hadis meşruiyete delil olarak gösterilmektedir. Şöyle ki: Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanına gelen Sabit b. Kays'ın karısı, eşi hakkında konuşarak kendisinden boşanmak istediğini belirtmiş ve Sabit b. Kays'ın kendisine verdiği her şeyin yanında bulunduğunu söyleyerek iade edebileceğini ima etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de Sabit b. Kays'ın karısından o malları almasını istemiştir. Bunun üzerine Sabit b. Kays malları almış ve karısı da ailesinin evine dönmüştür.¹⁴¹

Muhâlea yoluyla boşanma, Osmanlı hukuk tarihinde de tercih edilmiş bir boşanma şeklidir. Talâk yoluyla boşanmada olduğu gibi muhâleanın da mahkeme yoluyla gerçekleştirilmesi veya mahkemeye tescil ettirilmesi şart olmadığı halde şer'iyeye sicillerinde muhâlea kayıtları çokça yer almıştır.¹⁴² Muhâlea akidlerinin mahkemede tescil veya tespit ettirilmesi hem kadınlar hem de erkekler açısından önem arz etmektedir. Bu kayıtlar ile daha sonra taraflar arasında ortaya çıkabilecek muhtemel ihtilafların ve buna bağlı olarak da kadınların hak talebinde bulunmalarının önüne geçilmektedir.¹⁴³ 19. yüzyıl Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde de muhâlea yoluyla gerçekleşen 42 mahkeme kaydı tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan 21 tanesi akid esnasında kayıt altına alınarak boşanma, mahkeme yoluyla tescil edilmiştir. Diğer 21 mahkeme kaydının ise daha önce

¹³⁸ el-Bakara 2/229.

¹³⁹ en-Nisâ 4/20-21.

¹⁴⁰ Abdurrahman Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhu* çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı, 2007), 6/2556.

¹⁴¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Talâk", 12 (No:5273).

¹⁴² Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 114-115.

¹⁴³ Ümit Güler, "XVII. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda 'Evliliğin Sona Ermesi'", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (Haziran 2017), 75.

tescil ettirilmediği için meydana gelen ihtilaflardan dolayı açılan davalar olduğu gözlenmektedir. Örneğin 1263/1847 tarihli mahkeme kaydında Emine isimli kadın talâk ile boşandığını bildirerek iddet nafakası ve mehir talebinde bulunmuştur. Ancak kocası şahitlerin şهادeti ile talâk yoluyla değil hul' ile boşandığını belirtmiştir.¹⁴⁴ Bu mahkeme kaydı daha önce tescil ettirilmeyen boşanmanın, erkek aleyhine doğabilecek bir sorununa örnek gösterilebilir. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

Hüsameddin mahallesinde sâkine Emine bt. Malik Efendi müdde'â aleyhin ikrârına binâen vekîli Hasan Efendi meclis- i şer' de zevci Derviş b. Hasan mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr- i kelâmında "yedi gün mukaddem yevm- i ehad Yeniçarşı'da karındaşı Mehmed ile talâibe- i mükâleme etmemesine ta'lîkan mükâleme edip mutallaka olduğundan nafaka- i iddet ve mehrini talep eder", mehrini da'vâ lede's- suâl **zevci merkûm vech- i muharrer üzere ta'lîkını ikrâr lâkin benden hul' olsun deyu ta'lîk etdim, selâseye ta'lîk etmedim**" dedikde müdde'î- i merkûmdan müdde'âsına mutâbık beyyine talep olundukda De'b b. Osman, Emin b. Emirhan müdde'âya mutâbık edâ- i şehâdet eyledikleri. Fî 9 R. sene [12]63.¹⁴⁵

Aynı şekilde boşanmadan sonra yapılmayan tescil işlemleri kadınlar açısından da sorun teşkil etmektedir. Tescil olmadığı takdirde kocanın boşandığını reddederek aile hayatına devam etmek istemesi veya kadının yeni bir evlilik yapmasına engel olması gibi sorunlara neden olmaktadır.¹⁴⁶ İlgili dönemin sicil kayıtlarında yer alan 1289/1873 tarihli mahkeme kaydında koca boşandığı karısının kendisine itaat etmesini isteyerek evlilik hayatına devam etmek istemiştir. Ancak kadın şahitler aracılığıyla bedel ödeyerek hul' ile boşandığını ispatlamıştır.¹⁴⁷ Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

(...) karyesi ahâlîsinden Ahmed b. Hüseyin (...) zevcesi Sultan bt. Ömer muvâcehesinde "mezbûre benim [zevcem olma]ğla bana itâ'ata tenbîh olunmak muradımdır" deyu da'vâ etdikde ol dahi cevâbında ikrâr lâkin 70 (...) gurus mehr- i müeccelim ile diğer alacak hakkım olan 400 gurus üzerine geçen Cum'a günü hul' (...) **hul'- ı mezkûru kabûl etmekle ben mezbûrdan mübâne olmuşidim** deyu ba'de'd- def' ve'l- inkâr (...) Yusuf b. Ali ve Mehmed b. Hacı Hüseyin şehâdetleriyle sâbit. Fî 11 Zilka'de sene [1]289.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Başka şehirlerde de bu nevi gerçekleşmiş sicil kaydı örnekleri için bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 139; Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulaması Açısından Manisa Şer'iyye Sicilleri (1625-1650)*, 120.

¹⁴⁵ DŞS-3803-4a/1.

¹⁴⁶ Güler, "XVII. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrısı'nda 'Evliliğin Sona Ermesi'", 75.

¹⁴⁷ Benzer bir örneğe Manisa şer'iyye sicillerinde rastlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Sofuoğlu, *İslam Hukukunun Uygulaması Açısından Manisa Şer'iyye Sicilleri (1625-1650)*, 119-120.

¹⁴⁸ DŞS-3731-14a/2; Başka bir örnek için bkz. Arabşeyh Mescidi mahallesinde sâkin Ahmed b. Kasım meclis-i şer' de Zeyneb bt. Mehmed mahzarında mezbûre zevce-i medhûl-i bahâm olup dört günden beri sâkine olduğum menzilden firâr etmiş suâl olunup benimle gelip menzilimde iskâna tenbîh olunmak matlûbumdur" deyüba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk mezbûre cevâbında merkûm ze[v]cim beni hal'

Diyarbakir şer'iyce sicillerinde incelenen mahkeme kayıtlarında muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanmaların tamamında hul', hal' ve muhala'a lafızları kullanılmıştır. Mahkeme huzurunda gerçekleşen veya kayıt altına alınmak istenen muhâlea meclisi için bir kayıta huzûr-ı şer'¹⁴⁹ ibaresi kullanılmışken birçok kayıta ise meclis-i şer'¹⁵⁰ ifadesi kullanılmıştır. Akdin sahih ve şer'î hukuka uygun olduğunu belirten muhâla'a-i sahiha¹⁵¹ veya muhâla'a-i sahiha-i şer'iyeye ile hul' şeklindeki ibareler de kayıtlarda yer almaktadır. Muhâla'a-i sahiha-i şer'iyeye ile hul' ifadesinin kullanıldığı 1289/1872 tarihli mahkeme kaydı şöyledir:

Camiiunnebi mahallesinde sâkine mu'arrefetü'z- zât Zeyneb bt. (...) zevc- i muhâlî'ı Yusuf b. (...) muvâcehesinde "mezbûr Yusuf zevc- i dâhilim olup lâkin beynimizde adem- i hüsn- i mu'âşere mebnî zevcim mezbûr zimmetinde mütekarrer ve ma'kûdün aleyh mehr- i müeccel hakkım olan (...) gurusla mezbûr Yusuf ile ma'an sâkin olduğum mahalle- i mezkûrede kâin bir taraftan Salih Ağa b. (...) mülk menzili ve bir taraftan (...) mülk menzili ve bir taraftan tarîk- ı hâs ve taraf- ı râbî'î tarîk- ı âm ile mahdûd ve müstemilât- ı ma'lûmeyi hâvî bir bâb mülk menzil dahi kendüye olmak ve kendi mâlından 500 gurus bana vermek üzere **muhâla'a-i sahiha-i şer'iyeye ile hul'** olduğumda ol dahi hul'- ı mezkûru kabûl ile husûs- ı mezkûra vesâir hukûk- ı şer'iyeye müte'allik âmm- i de'âvî- den her birimiz âharın zimmetini kabûlünü hâvî ibrâ- yı âmm- ı sahih- i şer'î ile ibrâ ve yine her birimiz âharın [ibrâsını] ber- minvâl- i muharrer kabûl eyledik" dedikde gıbbe't- tasdik kayıd şüd. Fî 15 C. sene [1]289.¹⁵²

eylemiştir deyü def'e tasaddî eyledikde zevc-i mezbûr inkâr edicek müdde'î-i mezbûrdan def'-i meşrû'asına mutâbık beyine taleb olundukda Mollâ Abdurrahman b. Mollâ Mehmed ve Hacı Mehmed b. Mollâ Mustafa li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istişhâd olunduklarında **fi'l-hakika mezbûre Zeyneb mehr-i mu'acceli bedeline vermiş olduğu bir öküz ve bir kılıç ve bir tarladan vazgeçti ve mehr-i mü'eccelesini ve nafaka iddetini fâriğ oldu bedeline merkûm Ahmed dahi mezbûreyi hal' eyledi deyü edâ-i şehâdet-i Şer'iyeye eylediklerinden müceblerince gıbbe'l-hükûm müdde'î-i merkûm Ahmed bi-vech mu'arazadan men' olundu.** Fî 19 R. sene [12]68. (DŞS-3702-9a/2).

¹⁴⁹ Huzûr-ı şer' ibaresinin kullanıldığı 1268/1852 tarihli mahkeme kaydı: Şeyhkendi karye ahâlîsinden Hüseyin b. Musa nâm kimesnenin taht-ı nikâhında olan Meymene bt. Hacı Hasan nâm avratı ile beynlerinde şikâk vukû'uyla hüsn-i imtizâc edemediklerinden mezbûre tarafından elli gurus meblağ ile bir re's inek zevci merkûm Hüseyin Kâhya'ya bedel-i hal' vermekle ol dahi kabul **huzûr-ı şer'de** mezbûre Meymene'yi hal' eylediği bu mahalle şerh verildi. Fî 23 Z. sene [12]68. (DŞS-3702-23b/4).

¹⁵⁰ Meclis-i şer' ibaresinin kullanıldığı diğer mahkeme kayıtları için bkz. DŞS-3745-23b/2; DŞS-3767-20a/1; DŞS-3803-18b/5; DŞS-3803-36a/5; DŞS-3702-1a/1; DŞS-3702-2a/2; DŞS-3702-9a/2; DŞS-3702-21b/4; DŞS-3702-23b/5; DŞS-3702-28b/2; DŞS- 3702-28b/3; DŞS- 3774-18b/2.

¹⁵¹ Muhâla'a-i sahiha ibaresinin kullanıldığı 1269/1852 tarihli mahkeme kaydı: Fatih Paşa mahallesinde Emo bt. Ömer nâm hâtûn meclis-i şer'î-münirde Kelekçi Hüseyin b. Mehmed muvâcehesinde "merkûm Ömer zevc-i dâhilim olup zimmetinde mukarrer olan iki yüz gurus mehr-i müeccelim ve nafaka-i iddet ve meûnet-i sükânâsı üzerine **muhâla'a-i sahiha ile muhâla'a oldum**, ol dahi ber-vech-i muharrer hal' i kabûl eyledim" dedikde gıbbe't-tasdik-ı şer'î mâ vaka'a bi't-taleb kayıd şüd. Fî 11 S. sene [12]69. DŞS-3702-28b/2.

¹⁵² DŞS-3731-23a/3; Başka bir örnek için bkz. DŞS-3731-23a/2.

2.2.1.2. Muhâlea akdinin kuruluşu ve unsurları

Muhâlea akdi karşılıklı anlaşma üzerine gerçekleşen bir boşanma şekli olması itibarıyla, akde sonuç bağlanabilmesi için akdin taşınması gereken bazı şartlar bulunmaktadır.¹⁵³ Hanefî mezhebi muhâlea akdinin bedelli ve bedelsiz olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. Buna göre bedel mukabilinde yapılan muhâleanın şartları icap ve kabuldür. Ancak bedel mukabilinde olmayan muhâleada kabul şart değildir.¹⁵⁴ Muhâlea akdinde Hanefîlerin sadece icap ve kabulü zikretmesinin sebebi kadının bedel karşılığında boşanıyor olması durumunda dahi kocasının rızası olmadan akdin gerçekleşmemesidir. Aynı şekilde muhâleaya başvuranın koca olması durumunda da kadının kabulü gereklidir.¹⁵⁵

Hanefî mezhebinde icap ve kabul muhâleanın kuruluş şartı olmakla birlikte, hul‘ bedeli ve tarafeyn muhâleanın sıhhat şartı olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶ Ancak muhâlea akdinde icap ve kabul şartını gerçekleştirecek olanlar eşler olduğu ve muhâleanın tanımında da ele alındığı gibi bedel verilmesi gereken bir akit olması ve muhâlea akdinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu hususlara ayrıca temas edilecektir.

Muhâlea akdinde evlilik bağı sonlandırmak isteyen, dolayısıyla icap ve kabulde bulunan asıl kişiler kadın ve kocasıdır. Akde sonuç bağlanabilmesi için icap ve kabul birbirine uygun olmalı ve aynı akit kastedilecek şekilde irade beyanı ortaya konulmalıdır.¹⁵⁷ Bununla birlikte muhâlea akdinde akdi başlatan ilk irade olan icap, evlilik akdinin tarafları olan kadın veya erkekten gelebilir. Akdin bağlayıcılığı hususunda herhangi bir sakınca yoktur.¹⁵⁸ İncelenen şer‘iyye sicilleri, Diyarbekir’de hem kadınların hem de erkeklerin muhâlea akdine başvurduğunu göstermektedir. 1269/1853 tarihinde kadının icapta bulunup kocanın kabulde bulunduğu ilgili mahkeme kaydı şöyledir:

(...) sâkinelerinden zât ı mu‘arrefe Münci bt. Haso nâm hâtûn meclis-i şer‘de “karye-i mezkûr sâkinlerinden (...) merkûm Haso zevc-i dahlîm olup beynimizde şikâk vukû‘una mebni zimmetinde mukarrer olan yüz gurus (...) olup nafaka-i iddet üzerime olup

¹⁵³ Ayşegül Şimşek, *İslam Hukukunda muhâlea akdi ve Osmanlı uygulaması (1200-1203/1786-1789)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 11.

¹⁵⁴ Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhi*, 6/2561; Atar, “Muhâlea”, 30/399; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 168; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

¹⁵⁵ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 42; Atar, “Muhâlea”, 30/3398; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

¹⁵⁶ Atar, “Muhâlea”, 30/399.

¹⁵⁷ Atar, “Muhâlea”, 30/399.

¹⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

meûnet-i süknâm dahi üzerime olmak **zevcim merkûm ile muhâla'a-i sulha şer'den (...)** olunup ol dahi **hal'-i mezbûru kabûl edip** bu târîhe kadar beynimizde cereyân eden ahz u i'tâ ve hukûk-ı ma'lûme(...) olan da'vâdan her birimiz âharın zimmetini ecr ve kabûl eyledik" dedikde gibbe't-tasdikî'ş-şer'î mâvaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fî 3 R. sene [12]69.¹⁵⁹

Aynı şekilde 1269/1852 tarihinde kocanın icapta bulunup kadının kabul ettiği mahkeme kaydı şöyledir:

Kulplu Dirik karyesinde sâkin Mustafa b. Mirze ve Ahmed b. Monlâ Abdullah ve Hüseyin b. Musa meclis-i şer'de Hoca Ahmed mahallesinde sâkine Fâtıma bt. Kasım muvâcehesinde "zevcin Mizre'ye giderken Abdüssamed mezbûre Fâtıma'yı hal' eyledi" dediklerinde **mezbûre Fâtıma dahi "şâhidlerin tasdik ve hal'i kabûl eyledim"** dedikleri kayıd şüdü. Fî 11 S. sene 12[69].¹⁶⁰

Muhâlea akdi bedel karşılığında gerçekleştiriliyorsa rüknü icap ve kabuldür. Kabul olmadığı sürece hul' gerçekleşmez. Çünkü bedel olma karşılığı olan hul' ivazlı (bedelli) bir akit olması itibarıyla kabule ihtiyaç duyar.¹⁶¹ Ancak bedel karşılığında olmayan ve talâk niyetiyle gerçekleştirilen muhâlea ise kabule ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla bedelsiz yapılan hul' akdinde kocanın eşine "seni hul' ettim" veya kocanın eşini, talâk niyetiyle hul' ettiğine dair ibareleri kullanmasıyla talâk gerçekleşir. Akde sonuç bağlanması için kadının onayına gerek yoktur.¹⁶² Diyarbekir şer'îyye sicillerinde ilgili dönemde bir kayıt haricinde muhâlea akidlerinin tamamı bedelli bir şekilde vuku bulmuştur. 1268/1852 tarihli mahkeme kaydında kadının hak talebinde bulunurken kullandığı ifadeler hul'un kadının iradesine, dolayısıyla kabulüne gerek kalmadan kocanın tek başına bedelsiz bir şekilde muhâlea yoluyla boşamayı gerçekleştirdiği görülmektedir. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

Melek Ahmed Camii mahallesinde sâkine Bizar bt. Hacı nâm hâtûn meclis-i şer'de Asâkir-i Nizâmiye neferâtından Germili Ali b. Hacı Şeyhmus muvâcehesinde **"iki gün mukaddem beni hal' eyledi, üç yüz gurus mehrim, nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâmı talep eder[im]"** deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm Ali cevâbında **"hal' eyledim"** deyü ikrâr eylediğinden sonra tarafeyn rızâlarıyla akd-i nikâha tâlib oldukları. Fî 25 Z. sene [12]68.¹⁶³

¹⁵⁹ DŞS-3702-1a/1.

¹⁶⁰ DŞS-3702-28b/3.

¹⁶¹ Seydişehir, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 168; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

¹⁶² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

¹⁶³ DŞS-3702-23b/5.

Muhâlea akdi koca açısından şartlı,¹⁶⁴ kadın açısından ivazlı bir akit olması itibarıyla icap kocadan geldiği takdirde kadın kabul veya reddetmediği sürece koca icabından dönemez. Hatta kocanın icapta bulunduğu meclisi terk etmesi de akdi batıl kılmazken, kadının kabul veya reddetmeden meclisi terk etmesi akdi batıl kılmaktadır. Bununla birlikte kocanın akdi bir şarta bağlaması veya zamana izafe etmesi sahihtir. Ancak şartın gerçekleşmesi ve zamanın gelmesi durumunda kadın kabulü gerçekleştirebilir. Kadının şart gerçekleşmeden önce yapacağı kabul geçerli değildir.¹⁶⁵ Kocanın aksine kadın ne icabı ne de kabulü bir şarta bağlı veya vakte izafe ederek akdi gerçekleştirmesi caiz değildir.¹⁶⁶ İncelenen sicillerde de kadının muhâleayı şarta veya zamana izafe ederek icapta bulunduğu dair kayıtlara rastlanmamıştır. Ancak kocanın hul'u zamana izafe ederek gerçekleştirdiği 1244-1246/1828-1831 yıllarına ait bir mahkeme kaydı yer almaktadır. Söz konusu mahkeme kaydında koca hul'u zamana izafe ederek, izafe ettiği zamana kadar eve dönmediği takdirde karısından muhâlea ile boşanacağını belirtmiştir. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

...zevce- i mezbûre i'âde- i kelâmında "zevcim merkûm beni bilâ- nafaka terk ve diyâr- ı âhara âzim olur ve gelmez ise bana nafaka ve kisvemi vermeğe bir kefil taleb ve kefil versin" dedikde merkûm Kerkükiyyü'l- asl olup kefil olmadığından **"diyâr- ı âhara râhî olduğumda bir buçuk seneye kadar gelmez isem zevce- i mezbûre Emine benden hul' olsun"** deyu takrîr ve tıbk- ı takrîri işbu mahalle şerh verildi.¹⁶⁷

Muhâleanın kadın açısından ivazlı olması münasebetiyle icabın kadın tarafından gelmesi durumunda koca, kabul etmeden önce de kadın icabından dönebilir. Aynı şekilde taraflardan herhangi birinin icabın yapıldığı meclisi terk etmesi durumunda da icap geçersiz olmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169.

¹⁶⁵ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/185; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272-273.

¹⁶⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272-273.

¹⁶⁷ DŞS-3767-19b/1. Belgenin tamamı: Camiussafa mahallesi sâkinelerinden Emine tarafından vekîl- i sâbitü'l- vekâlesi Hacı Ahmed Efendi mezbûrenin zevci Ali mahzarında üzerine "merkûm işbu Ramazân- ı şerîfde somunu ekl eyleyip 'Müslümân değil misin, somun ekl ediyorsun?' deyu söylediğimizde merkûm dahi 'Müslümân değilim' deyu cevâb eylediğinden merkûmdan müvekkilem mezbûre mutallaka olduğundan iki yüz elli gurus mehir ve kadr- i ma'rûfe nafakasının takdîri matlûbumuzdur" dedikde merkûm inkâr, beyyineye havâle olundukda Hayrullah Efendi ve Yasin Efendi ve ber- vefk- ı müdde'â edâ- yı şehâdet eyledikleri fetvâ- yı şerîfe havâle olundukda tecdîd- i îmân ve nikâh lâzım gelip meclis- i şer' de tarafeyn rızalarıyla tecdîd- i îmân ve nikâh olunup ba'dehû zevce- i mezbûre i'âde- i kelâmında "zevcim merkûm beni bilâ- nafaka terk ve diyâr- ı âhara âzim olur ve gelmez ise bana nafaka ve kisvemi vermeğe bir kefil taleb ve kefil versin" dedikde merkûm Kerkükiyyü'l- asl olup kefil olmadığından **"diyâr- ı âhara râhî olduğumda bir buçuk seneye kadar gelmez isem zevce- i mezbûre Emine benden hul' olsun"** deyu takrîr ve tıbk- ı takrîri işbu mahalle şerh verildi.

¹⁶⁸ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169.

İrade beyanında kullanılan lafızlara gelince bunlar, muhâlea akdine sonuç bağlanması veya bağlanmaması hususunda belirleyici olabilmektedirler. Muhâlea akdi hul‘, mübaree, ihtila veya muhâlea lafızlarıyla uygulanabileceği gibi şira ve bey‘ lafızlarıyla da gerçekleştirilebilmektedir.¹⁶⁹ Ancak sadece iştira veya sadece bey‘ lafızları hul‘u sahih kılmaz. Akitte bir tarafın şira lafzını diğer tarafın ise bey‘ lafzını kullanması ile hul‘ tamamlanabilir.¹⁷⁰ Erkek karısına “Mehrin karşılığında nefsinı sana bey‘ ettim.” derse kadın da “İştira ettim.” şeklinde karşılık vermelidir. Bey‘ ve şira lafızlarıyla yapılan muhâlea ancak bu şekilde bağlayıcılık kazanır.¹⁷¹

Muhâlea genellikle iki geçmiş zaman sigasıyla (kipiyle) gerçekleştirilmekle birlikte, emir kipi de geçerlilik sağlamaktadır. Şöyle ki: Koca eşine “Şu kadar meblağ karşılığında nefsinı hul‘ et.” dediğinde kadın “Hul‘ ettim.” der ise muhâlea icap ve kabul şartını yerine getirmiş olacağı için akid geçerli olur. Ancak koca herhangi bir bedel zikretmeden eşine “Bedel karşılığında nefsinı hul‘ et.” der ve kadın bedeli zikrederek hul‘ yaparsa, akdin geçerli olması için kocanın bedeli onaylaması gerekir. Aksi takdirde akid tamam olmaz. Çünkü bu durumda kadın bedel için vekil kılınmamıştır.¹⁷²

2.2.1.3. Muhâlea akdinde taraflarda bulunması gereken şartlar

Muhâlea akdinin tarafları, sahih evlilik akdinin bulunması durumunda mutlak olarak eşlerdir. Evlilik akdinin fasit şekilde gerçekleştirilmiş olması durumunda muhâlea akdi itibar görmez. Çünkü fasit olan bir akit zaten tarafların ayrılmasını gerektirir. Aynı zamanda bâin talâk ile boşanmış olan kadın da iddet süresi içerisinde dâhi muhâlea akdine başvuramaz. Nedeni ise evlilik bağının zaten son bulmuş olmasıdır. Ancak ric‘î talâk ile boşanmış kadın muhâlea yoluyla boşanma talebinde bulunabilir.¹⁷³ Çünkü ric‘î talâk ile boşanmış kimsenin eşine tekrar dönme ihtimali bulunduğundan evlilik bağı tam anlamıyla kopmuş değildir.¹⁷⁴

Evlilik akdini muhâlea ile sona erdirmek isteyen karı ve kocanın şahsında taşımaları gereken bazı şartlar bulunmaktadır. Muhâlea akdinde kocanın talâk ehliyetine

¹⁶⁹ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 168; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272.

¹⁷⁰ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/186; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/268.

¹⁷¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/268.

¹⁷² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/268-269.

¹⁷³ Atar, “Muhâlea”, 30/399-400; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272. Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 170.

¹⁷⁴ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/325.

sahip olması gerekir.¹⁷⁵ Kocanın talâk ehliyetine sahip olması demek özünde kocanın tam ehliyetli olması anlamına gelmektedir. Bu da ancak buluğ çağına erişmiş ve hukuk bakımından temyiz gücüne ulaşmış kimse için geçerlidir. Buna göre gayri mümeyyiz ve akıl hastası olan kocanın talâkı geçerli değildir.¹⁷⁶ Dolayısıyla talâk ehliyetine sahip olmayan kocanın muhâlea akdini de gerçekleştirme yetkisi bulunmamaktadır.¹⁷⁷

Kadının taşınması gereken şartlarda kadın, akil ve balığ olmasının yanı sıra muhâlea akdine vakıf olması, dolayısıyla muhâleanın ne anlama geldiğini ve kendisine yüklediği sorumlulukları bilmesi gerekmektedir.¹⁷⁸ Kadında tasarruf ehliyeti şartının aranmasının sebebi muhâlea akdinin kadın açısından ivazlı¹⁷⁹ ve teberru akdi olması dolayısıyla kadını borçlu duruma düşürmesindendir.¹⁸⁰ Muhâlea akdinde görüldüğü üzere kadın, erkeğin talâk ile yaptığı boşamada taşınması gereken talâk ehliyeti şartlarını taşımak zorundadır. Çünkü kadın bu anlaşma ile borçlu duruma düşmektedir. Dolayısıyla kadının kendi malı üzerinde tasarruf hakkına sahip olması gerektiğine işaret etmektedir. Dönemin sicil kayıtlarında yer alan muhâlea akidlerinin hiçbirinde boşanma ehliyetinden kaynaklı bir dava kaydı bulunmamaktadır. Bu da Diyarbekir’de muhâlea akdini gerçekleştiren tarafların ehliyeti hususuna riayet edildiğini göstermektedir.

Koca sefih olan eşini bedel karşılığında boşasa veyahut kadın anlamını bilmediği halde kocasının telkini üzerine “hul‘ oldum” derse talâk gerçekleşmiş olmakla birlikte kadının bedeli ödemesi gerekli değildir.¹⁸¹

Muhâlea akdinde taraflar doğrudan akdi gerçekleştirebildiği gibi vekil aracılığıyla da bunu yapabilirler. Bu vekâlet meclis ile mukayyed olmadığı gibi azledilmediği sürece vekilin kendisine verilen vekâlet hususunda yapacağı işlem hukuken geçerli olmaktadır.¹⁸² Diyarbekir’de kadınlar tarafından açılan davaların daha çok vekil aracılığıyla gerçekleştiği gözlenmiştir. Bu da dönemin sosyal yapısı hakkında fikir

¹⁷⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 286. Seydişehirî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169.

¹⁷⁶ Serahsî, *Mebsût*, 6/271; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 283.

¹⁷⁷ Seydişehirî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 286.

¹⁷⁸ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Seydişehirî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 169-170; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 286.

¹⁷⁹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269. Atar, “Muhâlea”, 30/400.

¹⁸⁰ Atar, “Muhâlea”, 30/400.

¹⁸¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272.

¹⁸² Serahsî, *Mebsût*, 6/295; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/283.

sunmaktadır.¹⁸³ Örneğin 1263-1264/1847-1848 yıllarına ait bir davada kadın, kocasının kendisine şiddet uyguladığını vekili aracılığıyla iddia ederek kocasından davacı olmuştur. Kadının vekil aracılığıyla açtığı dava, arabulucuların vasıtasıyla kadının iddet nafakası mukabilinde muhâlea yoluyla boşanması şeklinde sonuçlanmıştır. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Behram Paşa mahallesinden Zeyneb bt. () tarafından **vekili Topal Osman şâhidân Keçeli Mehmed b. Ubeyd ve Hüseyin b. Abdi, Cündî Ali b. Numan "işbu merkûm müvekkilemin zevci olup darba ta'addî eylediğinden mûceb- i şer'îsi matlûbumdur"** deyu ba'de'd- da'vâ ve beynlerinde tavassut- ı muslihûn ile nikâhından ve iddet- i nafakasından fâriğa olarak muhâla'a oldular.¹⁸⁴

Muhâlea akdinin kadın açısından teberru bir akid olması münasebetiyle velisi hul' bedelini kendisi ödemek şartıyla muhâlea yaparsa, velinin bedeli ödemesi gerekmektedir.¹⁸⁵ Henüz buluş çağına ulaşmamış küçük kız, reşid olmuş kocasından gelen muhâlea teklifini kabul etmesi durumunda boşanma geçerli olmaktadır. Ancak kız bedel ödemek zorunda değildir. Çünkü küçük kız mükellef ehli olmamakla birlikte koca hul' akdini onun kabulüne bağlamıştır.¹⁸⁶

İkrah altında yapılan bir muhâlea akdinde zorlanan taraf kadın olduğu takdirde boşanma geçerli olmakla birlikte kadının bedel ödeme zorunluluğu yoktur. Çünkü bedeli lazım kılan kişinin rızasıdır. Eğer akde zorlanan taraf koca ise akid geçerli olmakla beraber bedelin ödenmesi de lazım gelir.¹⁸⁷ Sebebi ise kocanın zorlanması durumunda kadının rıza göstermiş olmasıdır.¹⁸⁸ İncelenen sicil kayıtları arasında 1244-1246/1828-1831 yıllarına ait bir sicil kaydında muhâlea ile boşanmış kadın, vekil tayin ederek mehir ve nafakasını kocasının zorlamasıyla hul' bedeli olarak kabul etmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Koca şiddet uyguladığını kabul etmekle beraber daha sonra kadının kendi rızasıyla hul' bedelini kabul ettiğini iddia etmiştir. Dava, fetvaya havale edilmiştir. İlgili mahkeme kaydının metni şöyledir:

Ümmü Hâtûn tarafından vekili anası Âişe, mezbûre Ümmü'nün zevc- i muhâli'i Ahmed mahzarında üzerine "merkûm müvekkilemi hul' etmekle üç mâh on günlük nafakasını ve

¹⁸³ Hande Yavuz - Tuba Erkoc Baydar, "Teoriden Pratiğe Muhâlea: 19. yy. İstanbul Bâb Mahkemesi ve Diyarbakır Kadı Sicilleri Örneğinde", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Eylül 2022), 1073.

¹⁸⁴ DŞS-3803-14b/9.

¹⁸⁵ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/190.

¹⁸⁶ Serahsî, *Mebsût*, 6/271.

¹⁸⁷ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/272; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 171.

¹⁸⁸ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 171.

üç yüz guruş mehrini talep", suâl, cevâbında "mezbûrenin yüz elli guruş mehri olup mehr- i mezkûru ve nafakasını bahşeyleyip ben dahi bedeline hul' eyledim deyu" def'e tasaddî eylediğinde yine vekîl- i mezbûre cevâbında "**müvekkilem mezbûreyi darb edip cebren bahşetdirmiştir**" dedikde yine merkûm Ahmed cevâbında darbını **ikrâr** edip lâkin "bir buçuk sâ'at sonra hüsn- i rızâsıyla bahşeyledi" deyu def'e tasaddîsi fetvâ- yı şerîfe havâle.¹⁸⁹

Muhâlea akdinin geçerli olduğu bir diğer durum ise kadının ölüm hastalığı durumunda yaptığı muhâleadır. Boşanma geçerli olmakla birlikte mal üzerinden yapılan hul', teberru niteliği taşıdığından dolayı kadın iddet sürecinde vefat ederse koca terekedeki hissesi ve muhâlea bedelinden üçte bir kısmından az olanı alır.¹⁹⁰

2.2.1.4. Muhâlea akdinde bedel

2.2.1.4.1. Muhâlea akdinde erkeğin bedel almasının hukuki dayanağı

Muhâlea akdi kadının verdiği bedel mukabilinde kocasının onayıyla gerçekleşen bir boşanma çeşidi olması itibarıyla, kocanın bu bedeli almasının caizliği hususu da dikkat çekmektedir. Bedel mukabilinde anlaşmalı olarak yapılan bu boşanma uygulamasının meşruiyeti daha önce gerek ayetlerden gerekse peygamberimizin (s.a.v.) sünnetinden örneklerle açıklanmıştı. Kocanın muhâlea bedelini almasının mübah olması hususu ise Hanefî mezhebine göre muhâleaya sebep olan taraf belirlemektedir. Buna göre muhâleaya sebep olan taraf için verilecek hüküm şöyledir: Eğer muhâleada kocanın kendisi boşanmaya sebep olduysa ya da karısından bedel alabilmek için karısını muhâleaya başvurması hususunda zorlamışsa hul' mukabilinde bedel alması haramdır. Kadının muhâleaya sebep olduğu durumda ise kocanın hul' bedeli alması hatta mehir bedelinden fazlasını alması hukuken caiz olsa bile dinî açıdan mekruhtur.¹⁹¹ Eğer geçimsizlik hem kocadan hem de kadından kaynaklanıyorsa kocanın hul' bedelini alması mübah olarak değerlendirilir. Borç yükleme durumu hul' sebebine bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Ancak genellikle kadının aleyhine olacak şekilde sonuçlanmaktadır.¹⁹² İlgili dönemin şer'îyye sicillerinde yer alan 1263/1847 tarihli sicil kaydına bakıldığında geçimsizliğin hangi taraftan olduğu belli olmayıp karşılıklı bir

¹⁸⁹ DŞS-3767-13b/5.

¹⁹⁰ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 171.

¹⁹¹ Mavsilî, *El-İhtiyar*, 3/186; Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, 6/2557-2558.

¹⁹² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/270.

geçimsizliğin söz konusu olduğu, bedeli de kadının yüklendiği gözlenmiştir. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

Dervişhüseyin mahallesinden Zülfü bt. el- Hâc İbrahim Kavvâs meclis- i şer‘de zevc- i dâhili Derviş Mehmed b. Mustafa muvâcehesinde **beynlerinde hüsn- i mu‘âşeret olmadığından** zimmetinde mütekarrer ve ma‘kûdün aleyh bin gurus mehr- i müeccel ve bin gurus mehr- i mu‘accelinden fâriğa olarak nafaka- i iddet ve me‘ûnet- i süknâsı kendi üzerine olmak üzere muhâla‘a ve ehadühümâ hukûk- ı zevciyete dâir âmme- i da‘vâdan âharın zimmetini ibrâ eyledikleri takrîrleri kayıd şüd. Fî 26 N. sene [12]63.¹⁹³

İncelenen dönemin sicil kayıtları arasında muhâlea akdi ile ilgili dikkat çeken bir mahkeme kaydında kadının boşanma sonrası hakkı olan hususlardan hul‘ bedeli olarak feragat ettiği, ancak bunlara mukabil kocadan da bir miktar nakit aldığı anlaşılmaktadır. 1289/1872 tarihli ilgili sicil kaydı şöyledir:

Çakal mahallesinde sâkine Zeyneb bt. Hasan () zevci mahalle- i mezkûrda sâkin Hasan b. Mustafa muvâcehesinde "mezbûr Hasan bundan akdem 300 gurus mehr- i müeccel- i mev‘ûd tesmiyesiyle zevc- i dâhilim olup **beynimizde adem- i hüsn- i mu‘âşerete mebnî** ben mehr- i müeccel- i mezkûrum ile nafaka- i iddet- i mu‘ayyene- i ma‘lûmem üzerlerine ve zevcim mezbûr dahi mâlından bana 20 gurus vermek üzere muhâla‘a- i sahîha- i şer‘iyye ile hul‘ olup birbirimizin zimmetini ibrâ- yı sahîh- i şer‘î ile ibrâ ve iskât- ı hak eyledik" dedikleri. Fî 19 Receb sene [1]289.¹⁹⁴

2.2.1.4.2. Muhâlea akdine bedel olan şeyler

Muhâlea’da mehir¹⁹⁵ olarak verilmesi caiz olan her şey hul‘ bedeli olarak verilebilmektedir.¹⁹⁶ Bunun yanı sıra muhâleanın bedeli mehir olabileceği gibi iddet nafakası veya nakit mal, ayn, menfaat ya da çocukların nafakası ile bebeği emzirme de bedel olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁷ Dönemin sicil kayıtlarının birçoğunda kadın mehir, iddet nafakası ve meüneti sükna gibi haklarını hul‘ bedeli olarak kabul etmiştir.¹⁹⁸ Bu husus ile ilgili 1269/1852 tarihli bir sicil örneği şöyledir:

¹⁹³ DŞS-3803-18b/5.

¹⁹⁴ DŞS-3731-23a/2.

¹⁹⁵ Mehir: Nikâh akdinin sonucu olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal. Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/389.

¹⁹⁶ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/187; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/275; Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 172.

¹⁹⁷ Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhi*, 6/2572. Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 170.

¹⁹⁸ 17. ve 18. yüzyıla ait Kıbrıs şer‘iyye sicilleri üzerinde yapılan tahlillerde de muhâlea bedeli olarak yaygın bir şekilde mehir, iddet nafakası ve sükna karşılığı hul‘ yapıldığı gözlenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrısı’nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, 97.

Fatih Paşa mahallesinde Emo bt. Ömer nâm hâtûn meclis-i şer'î-münirde Kelekçi Hüseyin b. Mehmed muvâcehesinde "merkûm Ömer zevce-i dâhilim olup zimmetinde mukarrer olan **iki yüz guruş mehr-i müeccelim ve nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâsı üzerine muhâla'a-i sahîha ile muhâla'a oldum**, ol dahi ber-vech-i muharrer hal'î kabûl eyledim" dedikde gıbbe't-tasdîk-ı şer'î mâ vaka'a bi't-taleb kayıd şüd. Fî 11 S. sene [12]69.¹⁹⁹

Ele alınan dönemin şer'îyye sicillerinde diğer muhâlea akidlerinden farklı olarak 1268-1269/1851-1852 yıllarına ait bir sicil kaydında kadın, mehir ve nafakasından hul' bedeli olarak feragat etmiştir. Ancak mehir ve nafaka mukabilinde koca küçük çocuğunu karısına vererek bu şartlara göre hul' yaptığını beyan etmiştir. İlgili sicil kaydı şöyledir:

Siverek kasabası mahallâtından Cami-i Kebir Mahallesi sâkinlerinden Emine bt. Mustafa nâm hâtûn meclis-i şer'î de yine mahalle-i mezkûr sâkinlerinden Hüseyin b. Mahmud nâm kimesne muvâcehesinde üzerine takrîr da'vâsında "ben merkûm Hüseyin'in zevce-i medhûlün bihâsı iken bundan üç gün mukaddem merkûm beni hal' edip mehrimi ve nafakamı edâda mûmâtale eder olmağla suâl olunup alıverilmesi matlûbemdir" deyü bâ'de'd-da'vâ gıbbe's-suâl merkûm Hüseyin cevâbında mezbûre zevcesini hal' eylediğini ikrâr ve lâkin **"mehri ve nafakası mukâbelesinde sagîr oğlum Mahmud'u kendüye verdim, ol dahi kabûl ve ben dahi mezbûreyi hal' eyledim"** deyü müdâfa'asında fakat mehri mukâbelesinde sagîr oğlanı kendüye verdiğini ikrâr edip.²⁰⁰

Muhâlea akdi mehir mukabilinde gerçekleştirildiği takdirde kadının kocasından almış olduğu mehri geri vermesi lazım gelir. Aynı zamanda kadın henüz almadığı mehirden feragat ederse talep hakkı da ortadan kalkmaktadır. Bu durumda mehir borcu kocanın zimmetinden düşmektedir.²⁰¹ Ayrıca koca muhâleayı belirli bir mal karşılığında kabul ettiği takdirde yalnızca o belirli malı almaya hak kazanır. Taraflardan hiçbirisi bir diğerinden mehir adına bir şey talep edemez.²⁰²

Muhâleaya konu olan mal veya malın yerini tutacak olan menfaat, mütekavvim yani dinen helal kabul edilen bir mal olmalıdır. Dolayısıyla hul', domuz veya şarap gibi mütekavvim olmayan bir mal üzerine yapılacak olursa akid geçerli olmakla birlikte kadın dinen helal sayılmayan bu bedeli karşılamak zorunda değildir. Hatta bunun yerine başka bir bedel ödeme zorunluluğu da yoktur.²⁰³ Ancak taraflar mütekavvim olan bir mal

¹⁹⁹ DŞS-3702-28b/2; Daha fazla örnek için bkz. DŞS-3745-23b/2; DŞS-3767-20a/1; DŞS-3803-18b/5; DŞS-3803-25a/10; DŞS-3803-31b/6; DŞS-3803-35a/3; DŞS-3803-35a/4; DŞS-3803-36a/5; DŞS-3702-1a/1; DŞS-3702-4b/5; DŞS-3702-9a/2; DŞS-3702-21b/4; DŞS-3702-28a/4; DŞS-3775-77b/3.

²⁰⁰ DŞS-3774-18b/2.

²⁰¹ Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, 6/2574; Mavsilî, *El-İhtiyar*, 3/189.

²⁰² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fikhiyye Kamusu*, 2/281.

²⁰³ Serahsî, *Mebsût*, 6/291; Merginani, *el-Hidaye*, 2/113.

mukabilinde anlaşılırsa, kadın anlaşmayı ivazlı bir şekilde gerçekleştirdiğinden bu bedeli karşılamak zorundadır.²⁰⁴

Muhâlea’da iddet nafakasının akde bedel olabilmesi ancak kadının iddet nafakasını hul’ mukabilinde vereceğini zikrederek rıza göstermesi ile olur. Zikredilmediği takdirde koca kadının iddet nafakasını karşılamak zorundadır. Ayrıca kadın bedel olarak varsa çocuğunun nafakasını da belli bir süre ile kısıtlı olmak şartıyla üstlendiğinde bu şartlar sahih bir şekilde akdi lazım eder. Belirlenen bu süre zarfında kadının kocasından çocuk için nafaka talebinde bulunabilmesi ancak kadının nafakayı karşılamaktan aciz olması ve çocuğun da malının bulunmaması durumunda mümkün olabilmektedir.²⁰⁵

Muhâlea’da bedel miktarını ele alacak olursak Hanefî mezhebinin ortaya koyduğu görüşe göre muhâlea bedeli kocanın karısına verdiği mehirden fazla olmamalıdır. Ancak fazla olması durumunda bu bedel koca için helaldir.²⁰⁶ Dönemin mahkeme kayıtları arasında mehir ve nafaka gibi haklardan feragat etmeden sadece *bedel-i hal’* adı altında gerçekleştirilmiş muhâlea akdine ait bir sicil kaydı yer almaktadır.²⁰⁷ İncelenen kayıtların birçoğunda hul’ bedeli olarak mehir zikredilmiştir. Mehir’in yanı sıra birçok kayıta mehir ile birlikte hul’ bedeli için mehirden fazlası hükmünde olduğu belirtilen kadının iddet nafakası ve meüneti süknası da²⁰⁸ zikredilmektedir. Bazı akidlerde ise bunların haricinde zikredilen hususlar ile birlikte ayrıyeten hul’ bedeli verildiği görülmektedir. 1268/1851 tarihli bir sicil kaydında Ömer isimli şahsın muhâlea akdini mehir ve iddet nafakasının yanı sıra hul’ bedeli olarak belli miktarda mal üzerine de yapıldığını kayıt altına aldırıştır. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

“Merkûm Ömer meclis-i şer’de **iki yüz gurus kıymetli iki öküz, altmış gurus kıymetli üç aded koyun bedel-i hâl ve mehir ve nafaka-i iddet üzerine olmak üzere zevcesi mezbûre Hadice ile muhâla’a oldukları** kayıd şüd. Fî 5 Z. sene [12]68.”²⁰⁹

²⁰⁴ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/275; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/188.

²⁰⁵ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 170-171.

²⁰⁶ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/187; Atar, “Muhâlea”, 30/400.

²⁰⁷ Söz konusu sicil örneği: Şeyhkendi karye ahâlisinden Hüseyin b. Musa nâm kimesnenin taht-ı nikâhında olan Meymene bt. Hacı Hasan nâm avratı ile beyenlerinde şikâk vukû’uyla hüsn-i imtizâc edemediklerinden mezbûre tarafından elli gurus meblağ ile bir re’s inek zevci merkûm Hüseyin Kâhya’ya **bedel-i hal’** vermekle ol dahi kabul huzûr-ı şer’de mezbûre Meymene’yi hal’ eylediği bu mahalle şerh verildi. Fî 23 Z. sene [12]68.” (DŞS-3702-23b/4).

²⁰⁸ İddet nafakası ve meüneti süknasının mehirden fazlası olduğu hususunda detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer’iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 147.

²⁰⁹ DŞS-3702-21b/4; Benzer örnekler için bkz. DŞS-3803-35a/4; DŞS-3731-14a/2; DŞS-3803-5b/6; DŞS-3803-31b/6; DŞS-3803-35a/3; DŞS-3702-4b/5.

2.2.1.5. Muhâlea akdinin sebepleri

Evlilik hayatını sonlandırmanın birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler bazen eşlerin ikisinden de kaynaklanmakla birlikte sadece kadın veya sadece erkekten de kaynaklanabilmektedir.

Hanefî mezhebi muhâleaya sadece nüşûz, şikak ve sui imtizaç kavramlarıyla açıklanan ve tekrar anlaşma imkânı bulunmayan geçimsizliğin sebep olabileceğini belirtmektedir.²¹⁰ Hanefî mezhebine göre sadece anlaşma imkânı olmayan geçimsizliğin muhâleaya sebep olabileceği belirtilmişken; Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde yer alan 1216/1802 tarihli bir mahkeme kaydında, kadın kocasının kendisini sebepsiz bir şekilde muhâlea ile boşadığını iddia ederek hak talebinde bulunmuştur. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

“...zevcim merkûm dahi beni **bilâ- sebebin hal’** ve hançer ile darb etmeğin yüz guruş dahi nikâhım ve üç mâh on gün nafaka va‘dem dahi zimmetinde kalmağla mûcebi taleb...”²¹¹

Kocanın geçimsizliği, eşinin nafakasını karşılamayıp kötü muamelelerde bulunmasıdır. Kadının geçimsizliği ise kocasına muhalefet etmesi, isyan etmesi ve hukukuna riayet etmemesi şeklinde gerçekleşmektedir.²¹² İncelenen dönemin mahkeme kayıtlarında muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanmaların birçoğunda hul’ sebepleri belirtilmemiştir. Hul’ sebebi belirtilen kayıtlarda da sebebin kimden kaynaklı olduğuna açıklık getirilmemiştir. Bu minvalde yapılmış çalışmalarda da aynı husus gözlenmiş olmakla birlikte, dönemin mahkeme kayıtlarında boşanma sebebinin belirtilmemesi; toplumun ahlaki ve manevi değerleri dikkate alınarak mahremiyet hususuna özen gösterildiğini ortaya koymaktadır.²¹³ Hul’ başvurularında detay verilmeksizin, genel bir

²¹⁰ Atar, “Muhâlea”, 30/398; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

²¹¹ DSS-3798-3b/5. Belgenin tamamı: İskender Paşa'dan Hadice [bt.] Mustafa [nâ]m Nebi [b.] Hüseyin mahzarında "merkûmun bibisi Zeliha, Metinan nâm mahalden haber göndermiş ki 'benim zevcim Ramazan dahi ol tarafda olmak ile gönder gelsin' deyü binâenaleyh bana ibrâm eyleyip imtinâ' eylediğimde elbette git, sana her ne zarar u hasâr olursa benim üzerime deynimdir, bu cihetle işhâd dahi edip gitdiğimde merkûmun bibisi mezbûre elli guruşluk eşyâyı gasb eyleyip zevcim merkûm dahi beni **bilâ- sebebin hal’** ve hançer ile darb etmeğin yüz guruş dahi nikâhım ve üç mâh on gün nafaka va‘dem dahi zimmetinde kalmağla mûcebi taleb", suâl, cevâbında "zevci merkûm ol tarafdan katırcı ile mektûb gönderip 'bu mektûbu Nebi evime versin' deyü ben dahi fakat mektûbu vermişim", ber- vech- i muharrer [4a] müdde'âsını inkâr birle müdde'îye- i mezbûre beyâna kâdir olamadığından talebiyle ba'de't- tahlîfi's- şer'î merkûm Nebi'den bir nesne lâzım gelmediği kayd şüd. Fî 17 M. sene 1216.

²¹² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/269.

²¹³ Güler, “XVII. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrıs'ında ‘Evliliğin Sona Ermesi’”, 70.

ifade ile sadece geçimsizliğe atıfta bulunulmuştur. Buna dair 1268/1851 tarihli bir mahkeme kaydı şöyledir:

Şeyhkendi karye ahâlîsinden Hüseyin b. Musa nâm kimesnenin taht-ı nikâhında olan Meymene bt. Hacı Hasan nâm avratı ile beynlerinde **şikâk vukû'uyla hüsn-i imtizâc edemediklerinden** mezbûre tarafından elli guruş meblağ ile bir re's inek zevci merkûm Hüseyin Kâhya'ya bedel-i hal' vermekle ol dahi kabul huzûr-ı şer'de mezbûre Meymene'yi hal' eylediği bu mahalle şerh verildi. Fî 23 Z: sene [12]68.²¹⁴

2.2.1.6. Muhâlea akdinin sonucu

Muhâlea akdinin sonuçlarından ilki ve en önemlisi tarafların anlaşarak boşanması sonucu bir bâin talâk gerçekleşmesidir.²¹⁵ Bu hususla ilgili 1289/1873 tarihli bir kayıta Ahmed isimli şahsın, muhâlea ile boşanmış olduğu kadının eşi olduğunu iddia ederek kendisine itaat etmesi için mahkemeye başvurmuştur. Ancak kadın şahitlerin de şahadeti ile muhâlea sonucu bâin talâk ile boşandıklarını ispat etmiştir. İlgili sicil kaydı şöyledir:

(...) karyesi ahâlîsinden Ahmed b. Hüseyin (...) zevcesi Sultan bt. Ömer muvâcehesinde "mezbûre benim [zevcem olma]ğla bana itâ'ata tenbîh olunmak muradımdır" deyu da'vâ etdikde ol dahi cevâbında ikrâr lâkin 70 (...) guruş mehr- i müeccelim ile diğer alacak hakkım olan 400 guruş üzerine geçen Cum'a günü hul' (...) **hul'- ı mezkûru kabûl etmekle ben mezbûrdan mübâne olmuşidim** deyu ba'de'd- def' ve'l- inkâr (...) Yusuf b. Ali ve Mehmed b. Hacı Hüseyin şehâdetleriyle sâbit. Fî 11 Zilka'de sene [1]289.²¹⁶

Muhâleanın bâin talâk ile sonuçlanmasının dayanağı Peygamberimizin (s.a.v.) "Hul', bir bâin talâkla boşamaktır." Buyurmasının yanı sıra hul' lafzının kinayeli bir lafız

²¹⁴ DŞS-3702-23b/4; Diğer örnek için bkz. 1263/1847 tarihli sicil kaydı: Dervîşhüseyin mahallesinden Zülfü bt. el- Hâc İbrahim Kavvâs meclis- i şer'de zevce- i dâhili Dervîş Mehmed b. Mustafa muvâcehesinde **beynlerinde hüsn- i mu'âşeret olmadığından** zimmetinde mütekarrer ve ma'kâdûn aleyh bin guruş mehr- i müeccel ve bin guruş mehr- i mu'accelinden fâriğa olarak nafaka- i iddet ve me'ûnet- i süknâsı kendi üzerine olmak üzere muhâla'a ve ehadühümâ hukûk- ı zevciyete dâir âmme- i da'vâdan âharın zimmetini ibrâ eyledikleri takrîrleri kayıd şüd. Fî 26 N. sene [12]63. (DŞS-3803-18b/5).

²¹⁵ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/185; Merginani, *el-Hidaye*, 2/111; Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, 137.

²¹⁶ DŞS-3731-14a/2; Benzer bir örnek için bkz. Arabşeyh Mescidi mahallesinde sâkin Ahmed b. Kasım meclis-i şer'de Zeyneb bt. Mehmed mahzarında mezbûre zevce-i medhûl-i bahâm olup dört gündün beri sâkine olduğum menzilden firâr etmiş suâl olunup benimle gelip menzilde iskâna tenbîh olunmak matlûbumdur" deyüba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk mezbûre cevâbında merkûm ze[v]cim beni hal' eylemiştir deyu def'e tasaddi eyledikde zevce-i mezbûr inkâr edicek müdde'î-i mezbûrdan def'-i meşrû'asına mutâbık beyyine taleb olundukda Mollâ Abdurrahman b. Mollâ Mehmed ve Hacı Mehmed b. Mollâ Mustafa li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istişhâd olunduklarında fi'l-hakîka mezbûre Zeyneb mehr-i mu'acceli bedeline vermiş olduğu bir öküz ve bir kılıç ve bir tarladan vazgeçti ve mehr-i mü'eccelesini ve nafaka iddetini fâriğ oldu bedeline merkûm Ahmed dahi mezbûreyi hal' eyledi deyu edâ-i şehâdet-i şer'îye eylediklerinden müceblerince gibbe'l-hükûm müdde'î-i merkûm Ahmed bi-vech mu'arazadan men' olundu. Fî 19 R. sene [12]68. (DŞS-3702-9a/2).

olmasındandır.²¹⁷ Ayrıca bâin talâk ile boşanan taraflar evlilik bağıni yeni bir irade beyanı ile nikâh akdi gerçekleştirmedigi sürece devam ettiremezler.²¹⁸ Eğer muhâlea akdi sonucunda boşanma bâin olmayıp ric'î olsaydı kadının boşanmak için verdiği bedel anlamsız olacaktı. Çünkü kadın bu bedeli evlilik bağıni sonlandırmak amacıyla ödemektedir.²¹⁹ Ancak ric'î talâk ile ayrılığın gerçekleşmesi durumunda koca yeni bir mehir ve nikâh akdine gerek duymaksızın evlilik hayatına dönebilmektedir.²²⁰ Dolayısıyla muhâlea akdinin bâin talâk ile değil de ric'î talâk ile sonuçlanması durumunda kadın amacına ulaşamayacaktı. Yukarıda verilen örnek bu amacın yani muhâlea ile boşanmanın bâin şeklinde meydana gelmesiyle kadının anlamsız bedel ödemediğinin pratikteki göstergesi olmaktadır. Bunun yanı sıra 1268/1852 tarihinde kayıtlara geçmiş olan bir sicil kaydında tarafların tekrar anlaşp nikâh talep etmeleri, yukarıda da zikredildiği gibi muhâleanın bâin talâk ile ayrılığı gerçekleştirdiği ve ancak yeni bir nikâh akdi ile tarafların evlilik hayatına devam edebileceğini göstermektedir. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

Melek Ahmed Camii mahallesinde sâkine Bizar bt. Hacı nâm hâtûn meclis-i şer' de Asâkir-i Nizâmiye neferâtından Germili Ali b. Hacı Şeyhmus muvâcehesinde "iki gün mukaddem beni hal' eyledi, üç yüz gurus mehir, nafaka-i iddet ve meûnet-i süknâni talep eder[im]" deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm Ali cevâbında **"hal' eyledim" deyü ikrâr eylediğinden sonra tarafeyn rızâlarıyla akd-i nikâha tâlib oldukları.** Fî 25 Z. sene [12]68.²²¹

Muhâlea akdinin bir diğer sonucu kadının anlaşma esnasında kocasına taahhüt ettiği hul' bedelini vermesidir.²²² Çünkü bedel karşılığında yapılmış olan bu akid, kadın açısından ivazlı bir akid olmaktadır.²²³ Bedelin peşin verilmesi, kısa veya uzun bir müddetle vadeli bir şekilde verilmesi akdin sıhhatine zarar vermemektedir.²²⁴

Talâk yoluyla evliliğın sona ermesiyle ortaya çıkan haklar muhâlea akdi gerçekleştikten sonra da ortaya çıkmaktadır. Bunlar iddet süresi bitene kadar kocanın boşadığı karısının sükna (barınma) hakkını ve iddet nafakasını karşılamasıdır.²²⁵ Muhâlea

²¹⁷ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/185.

²¹⁸ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 285.

²¹⁹ Ömer Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'îyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018), 149.

²²⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/303.

²²¹ DŞS-3702-23b/5.

²²² Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/185; Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğın Sona Ermesi*, 137.

²²³ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/275-276.

²²⁴ Seydişehrî, *Nikâh ve Talâk Kitabı*, 172.

²²⁵ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/325.

akdinde kadın iddet nafakasını ve sükna hakkını hul‘ bedeli olarak belirtirse bu hakkı düşer.²²⁶ Muhâlea akdi bâin talâk ile sonuçlandıktan sonra kadının bekleme süresi olan iddet mükellefiyeti ortaya çıkar.²²⁷ İddet konusu evliliğin sona ermesinin hukuki sonuçları başlığında ele alınacaktır. İncelenen ve çalışma sürecinde, hem örnek verilen hem de verilmeyen sicil kayıtlarında iddet nafakası ve meüneti sükнадan vazgeçilmesi veya talep edilmesi pratikte de bu hakların dikkate alındığının göstergesidir.

2.2.2. Tefrik (kazâi boşanma)

2.2.2.1. Tefrikin tanımı

Tefrik sözlükte “iki şeyi birbirinden ayırmak”²²⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Fıkıh terminolojisinde ise kadının talebi üzerine evliliğin yargı/mahkeme aracılığıyla sona erdirildiği boşanma şeklidir.²²⁹ Bu boşanma şekli kadının talebi doğrultusunda hâkimin kararıyla gerçekleşmektedir. Kadının tek taraflı irade ile boşanma gerçekleştirememesinden²³⁰ dolayı boşanmak istediği zaman ya muhâlea ya da tefrik yoluyla boşanmaya başvurabilmektedir. Ancak muhâlea’da kadın bedel ödemek zorunda kaldığından haklı bir sebebi olduğu takdirde bedelsiz bir şekilde mahkeme yoluyla da boşanma talebinde bulunabilmektedir.

Hanefî mezhebinde tefrik yoluyla boşanma imkânı veren sebepler sınırlı²³¹ olmakla birlikte eşlerden birisinin irtidat etmesi (dinden çıkması), hastalık ve beden kusuru veya kocanın kayıp olması durumunda tefrik uygulanabilmektedir. Klasik kaynaklarda yer almamasına rağmen bu çalışmada kocanın kaybolma durumunun ele alınmasının sebebi çağdaş İslam hukuku kaynaklarında Hanefî mezhebinin bu durum ile ilgili görüşlerinin yer almasıdır.²³² Osmanlı aile hukukunda da tefrik yoluyla boşanma sebepleri 1916 yılına kadar Ebu Hanife ve Ebu Yusuf’un kabul ettiği görüş olan sadece cinsi hastalıkların tefrik sebebi olabileceği görüşünün uygulamada yer aldığı

²²⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 6/261-262.

²²⁷ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/325.

²²⁸ H. İbrahim Acar, “Tefrik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/277.

²²⁹ Mehmet Selim Aslan, *İslâm Aile Hukuku* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 228; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 423.

²³⁰ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 43.

²³¹ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 44.

²³² Detaylı bilgi için bkz. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/315-316; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 46.

bildirilmektedir. Ayrıca 17. yüzyılın ortalarına kadar kocası nafaka bırakmadan ortadan kaybolan kadının boşanabilmesi için Şâfiî mezhebinden nâibler görevlendirilmiştir. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Şâfiî mezhebinin görüşleriyle amel etme uygulaması yasaklanmıştır.²³³ Ancak Diyarbakır'da ilgili dönemin incelenen boşanma kayıtlarında 1916 yılından önce de başka sebeplerden dolayı tefrik için mahkemeye başvurulduğu görülmektedir. Nitekim 1263-1264/1847-1848 yıllarına ait bir mahkeme kaydında kadın vekili aracılığıyla kocasının nafakasını karşılamamasından dolayı boşanma talep etmiştir. Bu talep kocanın mecliste talâk yoluyla boşaması şeklinde sonuçlanmıştır. Verilen hüküm dikkate alındığında hâkim hüküm vermemiş, ancak dava kocanın talâk ile boşamasıyla sonuçlanmıştır. Hâkimin hüküm vermemesinin sebebinin Osmanlı hukukundaki kısıtlamadan kaynaklı olduğunu göstermektedir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Âişe Hâtûn tarafından karındaşı Hüseyin'i vekîl eylediğine şahidleri Ahmed b. Mehmed, Bekir b. Hüseyin, Keçeci Mustafa b. Süleyman muvâcehesinde takrîr- i kelâm edip "Hemşîrem Âişe'yi beslemediğinden tefrîki matlûbumdur." deyu da'vâ, merkûm Mustafa dahi mezbûre Âişe'yi meclis- i şer' de "Benden boş olsun." deyu cevâb eyledikde. Mehri 50 gurus, Üç mâh on günlük nafakası tahsile havâle 110 gurus, Yekûn 160 gurus.²³⁴

Tefrik kayıtlarında dikkat çeken bir başka davada ise kadın, vekil aracılığıyla kocasının kendisine denk olmadığını belirterek boşanma talebinde bulunmuştur. Dava, tarafların muhâlea yoluyla boşanması şeklinde sonuçlanmıştır. Bu da eşler arasındaki denklik hususunun dikkate alındığına ve toplumda bunun bir karşılığının olduğuna dair dikkate değer bir görünümdür. Söz konusu husus ile ilgili 1263-1264/1847-1848 yıllarına ait mahkeme kaydı şöyledir:

Bahçecik karyesinde sâkine Nefise bt. Şeyho tarafından vekîl- i müsecceli Mustafa Efendi, Karacıyan ahâlisinden Cuma b. Hasan üzerine da'vâ ve takrîr- i kelâmında "Müvekkilemin zevci Çingâne olup küfûvü olmadığından tefrîk matlûbumdur, nafaka- i iddeti ve mehrinden geçip ve iki yüz gurus akçe ile bir tüfenk üzerine bedele hal' eylediği Mahmud b. Mustafa.²³⁵

²³³ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 116.

²³⁴ DŞS-3803-34a/6.

²³⁵ DŞS-3803-35a/3.

2.2.2.2. Tefrike sebep olabilecek durumlar

2.2.2.2.1. Hastalık ve beden kusuru

Ebu Hanife ve Ebu Yusuf, kadında bulunan bir hastalık veya kusur için kocanın talâk yetkisinin bulunmasından dolayı tefrik yoluyla boşanma hakkının olmadığını belirtmektedir. Kadının da kocasında bulunan hastalık ve kusurdan dolayı tefrike başvurabilmesi için kusurun cinsi münasebete engel türden bir hastalık olması şarttır. Bunun yanı sıra cinsi münasebete engel bir sebepten dolayı tefrike başvuran kadının da cinsi münasebete engel olan bir hastalığının bulunmaması gerekmektedir. Ayrıca kadının kocasındaki hastalık ve kusuru daha önce bildiği halde kabul etmiş olması, tefrik hakkını ortadan kaldırmaktadır. Hanefî hukukçularından İmam Muhammed'e göre kadının zarar görebileceği akıl hastalığı, cüzzam, çiçek vb. hastalıklar sebebiyle de tefrik hakkı bulunmaktadır.²³⁶

Erkekteki cinsel rahatsızlık acizlikten kaynaklıysa hâkim bir yıl mühlet verir. Bu süre zarfında rahatsızlık devam ederse hâkim boşamaya hüküm verir. Bu şekilde gerçekleşen boşama bir talâk ile kesin bir ayrılıktır. Bu nevi ayrılıkta halvet gerçekleştiği takdirde kadın mehrin tamamını alma hakkına sahiptir. Dolayısıyla iddet süresini beklemesi de gerekmektedir.²³⁷ İncelenen sicil kayıtları arasında İmam Muhammed'e göre tefrik için kabul edilebilecek sebepler olan akıl, cüzzam vb. hastalıklardan dolayı tefrik davalarına rastlanmamıştır. Ancak 1215-1216/1800-1802 yıllarına ait bir kayıta Güllü isimli kadın kocasındaki cinsi kusurdan dolayı mahkemeye başvurmuştur. Mahkemenin verdiği kararda belirli bir süre tanınmıştır, ancak belgenin ilgili kısmı okunamadığından sürenin tam olarak ne kadar olduğu anlaşılamamaktadır. Belgedeki "mehl- i şer'î" ibaresinden, verilen sürenin daha önce de zikredilen şer'î süre olan bir yıl olması muhtemeldir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

"(...) mahallesi ahâlîsinden Güllü [bt.] Osman [nâ]m zevci Ali Çelebi mahzarında üzerine "**dokuz mâhdır ki beni (...) bana takarrub eylemediğinden mûceb- i şer'î matlûbumdur.**" deyü ba'de'd- da'vâ zevc- i merkûm (...) dek **mehl- i şer'î** verildiği kayd şüdü."²³⁸

²³⁶ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 116; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/314.

²³⁷ Merginani, *el-Hidaye*, 2/133.

²³⁸ DŞS-3798-1a/3.

2.2.2.2.2. Kocanın kayıp olması

Kayıp olma ile ilgili gaip ve mefkud şeklinde iki farklı durum söz konusu olmaktadır. Mefkud, kaybolan ancak ölü veya sağ olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmayan kimseye verilen isimdir. Hanefî mezhebinde bu kimselerin eşlerinin tefrike başvurabilmeleri için kocalarıyla yaşıt olan kimselerin yaşayacağı süre kadar beklemeleri gerektiği belirtilmiştir. Gaip ise evi terk eden ve hayatta olmasına rağmen eve gelmeyen kimse olarak tanımlanır. Hanefî mezhebi bu durumun tefrik için yeterli bir sebep olmadığı görüşünü benimsemiştir.²³⁹ Dönemin sicil kayıtlarında kocası kayıp olduğu için kadın tarafından açılan boşanma davası bulunmamaktadır.²⁴⁰ Ancak 1232-1233/1817-1818 tarihleri aralığında Şerife adlı kadın buluşa eriştiğini ve kendi isteğiyle şehirde bulunmayan kayıp kocasının nikâhında kalmaya devam ettiğini bildirmiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

(...) mahallesinden Şerife bt. Hasan nâm hâtûn meclis- i şer'- i şerîf- i enverde takrîr- i kelâm ve ta'bîr anî'l- merâmında **"bundan akdem gâib anî'l- beled zevcim olan Merzo'nun taht- ı nikâhında (...) el- hâletü hâzihî el- yevm hâyize ve bâliğa ve nefsimi ihtiyâr olduğumu işhâd etmişim."** deyü huzûr- ı şer'de takrîr "(...) meşrûham zabt ve sicill- i mahfûza kayd olunsun" dedikde işbu mahalle şerh verildi.²⁴¹

2.2.2.2.3. İrtidad nedeniyle tefrik

İrtidad, sözlükte geri çevirmek ve dönmek gibi anlamlara gelir. Fıkıh literatüründe ise Müslüman bir kimsenin İslam dininden çıkması anlamına gelmektedir. İrtidad eden kimsenin uhrevî cezaya çarptırılacağı bildirilmektedir.²⁴² Bu çalışma kapsamında ise irtidad eden kimsenin İslam aile hukuku açısından uğrayacağı yaptırımlar dikkate alınacaktır.

İrtidad ile ilgili Hanefî mezhebinde farklı görüşler yer almaktadır. Dolayısıyla Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'un kabul ettiği görüşe göre eşlerden herhangi birinin irtidad etmesi akitten sonra vuku bulan bozukluk olması itibarıyla fesihtir. İmam Muhammed'e göre ise

²³⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/315-316.

²⁴⁰ Çorum şer'îye sicillerinde yer alan 1277/1861 tarihli bir belgede mahkemeye buluş muhayyerliği için başvuran kadının açtığı dava, kocasının kayıp olmasından dolayı dikkate alınmayarak reddedilmiştir. Yavaş, *Çorum Şer'îye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)*.

²⁴¹ DŞS-3787-19a/2.

²⁴² İrfan İnce, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/88.

kocanın irtidad etmesi talâk yoluyla ayrılık meydana getirmektedir.²⁴³ 1244-1246/1828-1831 yıllarına ait kayıta bir kadın, kocasının irtidad etmesinden ötürü boşanmış olduğunu belirterek mehrini ve nafakasını talep etmiştir. Kocanın inkârı üzerine fetvaya havale edilen davada “Müslüman değilim” şeklinde sarf ettiği sözlerin kocanın imanını yenilemesi ve tarafların rızası olması durumunda nikâhın da yenilenmesi lazım geldiği bildirilmiştir. Verilen hükümden kocanın irtidad etmiş olmasından dolayı evliliğinin sonlandığı görülmektedir. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

...merkûm işbu Ramazân- ı şerîf’de somunu ekl eyleyip 'Müslümân değil misin, somun ekl ediyorsun?' deyu söylediğimizde merkûm dahi **'Müslümân değilim' deyu cevâb eylediğinden merkûmdan müvekkilem mezbûre mutallaka olduğundan** iki yüz elli gurus mehir ve kadr- i ma‘rûfe nafakasının takdîri matlûbumuzdur." dedikde merkûm inkâr, beyyineye havâle olundukda Hayrullah Efendi ve Yasin Efendi ve ber- vefk- ı müdde‘â edâ- yı şehâdet eyledikleri **fetvâ- yı şerîfe havâle olundukda tecdîd- i îmân ve nikâh lâzım gelip meclis- i şer‘de tarafeyn rızâlarıyla tecdîd- i îmân ve nikâh olunup...**²⁴⁴

Müslüman olan kocanın, eşinin Müslüman veya ehl-i kitaptan olmayı kabul etmemesi fesih²⁴⁵ yoluyla ayrılığı gerçekleştirir. Müslüman olan kadının kocasına Müslüman olması teklif edilir, şayet koca Müslüman olursa evlilik devam eder. Ancak Müslüman olmayı reddederse hâkim aralarını ayırır.²⁴⁶ Osmanlı hukukunda İslam dinini tercih etmekten dolayı vuku bulmuş boşanma kayıtlarına rastlanmaktadır.²⁴⁷ Nitekim Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde 1256/1840 tarihinde kayda geçmiş bir davada

²⁴³ Şemsü’l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Kitâbu’l-Mebsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008), 5/73; Merginani, *el-Hidaye*, 2/48; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293.

²⁴⁴ DŞS-3767-19b/1. Mahkeme kaydının tamamı: Camiussafa mahallesi sâkinelerinden Emine tarafından vekîl- i sâbitü’l- vekâlesi Hacı Ahmed Efendi mezbûrenin zevci Ali mahzarında üzerine” merkûm işbu Ramazân- ı şerîf’de somunu ekl eyleyip 'Müslümân değil misin, somun ekl ediyorsun?' deyu söylediğimizde merkûm dahi **'Müslümân değilim' deyu cevâb** eylediğinden merkûmdan müvekkilem mezbûre mutallaka olduğundan iki yüz elli gurus mehir ve kadr- i ma‘rûfe nafakasının takdîri matlûbumuzdur" dedikde merkûm inkâr, beyyineye havâle olundukda Hayrullah Efendi ve Yasin Efendi ve ber- vefk- ı müdde‘â edâ- yı şehâdet eyledikleri **fetvâ- yı şerîfe havâle olundukda tecdîd- i îmân ve nikâh lâzım gelip meclis- i şer‘de tarafeyn rızâlarıyla tecdîd- i îmân ve nikâh olunup** ba‘dehû zevce- i mezbûre i‘âde- i kelâmında "zevcim merkûm beni bilâ- nafaka terk ve diyâr- ı âhara âzim olur ve gelmez ise bana nafaka ve kisvemi vermeğe bir kefil taleb ve kefil versin" dedikde merkûm Kerkükiyyü’l- asl olup kefil olmadığından "diyâr- ı âhara râhî olduğumda bir buçuk seneye kadar gelmez isem zevce- i mezbûre Emine benden hul‘ olsun" deyu takrîr ve tıbk- ı takrîri işbu mahalle şerh verildi.

²⁴⁵ Serahsî, *Mebsût*, 5/72; Merginani, *el-Hidaye*, 2/45; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293.

²⁴⁶ Merginani, *el-Hidaye*, 2/45.

²⁴⁷ Diyarbekir örneğinden farklı olarak Kıbrıs şer‘iyye sicillerinde yer alan bir kayıta zimmî olan kadın açtığı boşanma davasında istediği sonucu alamayınca davanın devam ettiği süreçte Müslüman olmuştur. Kocasını müslüman olmayı kabul etmeyince de boşanmaya hüküm verilmiştir. Güler, *Osmanlı Kıbrısı’nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, 99.

Hristiyanlığa mensup Nergis isimli kadının İslam dinini kabul etmesi üzerine eşine de Müslüman olması teklif edileceği belirtilmiştir. Şayet kocası Müslüman olmayı kabul ederse evliliğin devam edeceği, kabul etmez ise hâkimin ayrılık hükmü vereceği kayıt altına alınmıştır. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Silvan kazâsı mülhakâtından Hacıcan karyesi sâkinelerinden Ermeniyyü'l- millet olup ismi Nergis bt. Tomo meclis- i şer' de cümle millet- i Nasârâ [muvâcehesinde] **terk- i dîn [ve] İslâm'ı kabûl [ve] kelime- i şehâdeti kırâat edip ismi dahi Âişe tesmiye olunup zevci geldikde İslâm'ı kabûl ederse kendüye teslîm kabûl etmedikde tefrîk olunması için kayıd şüd.** Fî 7 Ca. sene [12]56.²⁴⁸

Yukarıda da ele alındığı gibi Diyarbekir şer'îyye sicillerine irtidad ile ilgili hem İslam dininden dönmek hem de İslam dinini seçmekten dolayı mahkeme kayıtlarına yansımış davalar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra mahkeme kayıtlarına yansıyan ve irtidad sebebiyle ayrılığı gerektiren dikkat çekici başka bir husus ise kocanın, karısının dinine ve imanına küfretmesi hususudur. Bu nevi mahkeme kayıtlarına yansıyan boşanma davalarında kadı/hâkim bu sözleri sarf eden kocanın imanını tazelemesi gerektiği hususunda hüküm vermiştir.²⁴⁹ Diyarbekir'de incelenen dönemin mahkeme kayıtlarına yansıyan bu nevi üç dava bulunmaktadır. Bu dava kayıtlarının ikisinde koca, karısının dinine ve imanına cimâ' lafzıyla küfretmişken bir davada ise koca, karısının annesinin dinine ve imanına cimâ' lafzıyla küfretmiş bulunmaktadır. Bunlardan 1249-1250/1834 yıllarına ait mahkeme kaydında kocanın, karısının dinine imanına cimâ' lafzıyla küfretmesinden dolayı kadın, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Fetvaya havale edilen davada kadının bâin talâk ile mutallaka olduğuna fetva verilmiştir. Daha sonra kocanın inkâr etmesi ve gerekli şahitlerin bulunamaması üzerine taraflar evlilik hayatına devam etmiştir. Bu hususun başkaları tarafından mahkemeye bildirilmesi üzerine dava tekrar fetvaya havale edilmiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Havva Hâtûn tarafından vekîl- i sâbitü'l- vekâlesi Mehmed Efendi, zevci Abbas tarafından vekîl- i sâbitü'l- vekâlesi babası Hacı Mustafa Efendi mahzarında üzerine "merkûm Abbas târîh- i kitâbdan çend gün mukaddem ıyâli **müvekkilemi darb ederken dîne, îmânına cimâ' lafzıyla şetm edip bu vechile ber- mûceb- i fetvâ- yı şerîfe talâk- ı bâin ile mutallaka olmuştur.**" deyu da'vâ, merkûm Hacı Mustafa bi'l- vekâle inkâr, beyyineye havâle olundukda müdde'iyenin karındaşı Eyüb ve âhardan Halil nâm

²⁴⁸ DŞS-3804-1a/1.

²⁴⁹ Adana'da 1143/1730 tarihinde meydana gelen bir davada kocası dinine imanına cimâ' ile küfretmesinden dolayı kadın, kocanın dinden çıktığı ve karısının kendisinden boş olduğu hükmünü vermiştir. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'îyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 131.

kimesneler meclis- i şer'e li- ecli's- şahâde hâzırûn olup isre'l- istişhâd "fi'l- hakîka cimâ' lafzıyla zevcesi müdde'iyenin dînine, îmânına sebt eylediğine edâ- yı şehâdet edip Rahime Hâtûn, Hadice Hâtûn meclis- i şer'de edâ- yı şehâdetlerinde "merkûm Abbas zevcesini darb edende dînine ve îmânına cimâ' lafzıyla şetm eylediğine edâ- yı şehâdet edip şehâdet eden müdde'iyenin karındaşı Eyüb'ün garaz- ı dünyevîsi benimle olmağla şehâdetini kabûl etmem deyu dahl edip ve yine şâhid Halil henüz adam olmamış deyu dahl edip şâhidlere dahli ve tarafeynin kelâmları fetvâ- yı şerîfe havâle, merkûm Abbas zevce- i mezbûresinin dînine cimâ' lafzıyla sebt eyledikten sonra bir mâh yedi gün ezvâc mu'âmelesi etmişler, şâhidler gelip şehâdet etmemişler, müddet- i mezbûre zarfında ezvâc mu'âmelesi eylediklerine nice kimesneler haber vermeleriyle müceb- i şer'îsi fetvâ- yı şerîfe havâle.²⁵⁰

İncelenen sicil kayıtlarında 1289/1872 tarihinde mahkeme kayıtlarında yer alan başka bir davada kadın, kocasının annesinin dinine ve imanına cimâ' lafzıyla küfretmesi sebebiyle bâin talâk ile boşanmış olduğunu iddia ederek mehri müeccel ve nafaka talebinde bulunmuştur. Ancak davanın inkâr edildiği kayıt altına alınmıştır. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

Arabşeyh mahallesinde sâkine Ümmü bt. Salih Ağa, zevci Ali b. Şeyho muvâcehesinde "mezbûr Ali 500 guruş mehr- i müstevfâ ve 500 guruş mehr- i mu'accel tesmiyesiyle zevc- i dâhilim olup târîhden beş gün mukaddem Pazar günü vâlidem işbu hâzıra bi'l- meclis bizim hânemize geldiğinde beynlerinde münâza'a vukû' bulmasıyla mezbûr Ali vâlidem mezbûrenin **dîn ü îmânını cimâ' lafzıyla sebbetmekle ben mezbûr** Ali'den mübâne olmamla zimmetinde mütekarrer ve ma'kûdün aleyh mehr- i müeccel hakkım olan 500 guruşla nafaka- i iddet- i ma'lûmemi mezbûrdan taleb ederim." deyu ba'de'd- da'vâ ve'l- inkâr. Fî Şa'bân sene [1]289.²⁵¹

²⁵⁰ DŞS-3791-19b/2. Bu husus ile ilgili 1298/1880 tarihinde sicil kayıtlarına geçen başka bir dava şöyledir: Garb nâhiyesine tâbi' Harbecin karyesinde sâkine Seyran bt. Mustafa karye-i mezkûreli zevci Mehmed b. Rasûl muvâcehesinde "mezbûr Mehmed on seneden beru bin [guruş] mehr-i mu'accel-i hukûkî? ve bin guruş mehr-i müeccel-i mev'ûd tesmiyesiyle zevc-i vâzıl olup târîhden beş ay mukaddem karye-i mezkûrede kendi menziline **benim dîn ü îmânımı cimâ' lafzıyla sebbetip** ve bir ay dahi zevcim mezbûr Mehmed'in yanında yatıp kalkmış isem de mücerred sebb-i mezkûr sudûruna binâen ben mezbûr Mehmed'den miyâne olmuş olurum" deyü mezbûr Mehmed'in inkârına mukârin da'vâ... Fî 4 Rebî' ilâhir sene [12]98. (DŞS-3775-71a/1).

²⁵¹ DŞS-3731-28b/3.

2.2.3. Tefvîz-i talâk

2.2.3.1. Tefvîz-i talâkın tanımı

Tefvîz sözlükte “bir işi başkasına havale etmek”²⁵²“tevdî etmek, devir etmek”²⁵³ gibi manalara gelmektedir. Fıkıh terimi olarak tefvîz-i talâk kocanın talâk yetkisini eşine veya küçük yaşta olması sebebiyle eşinin velisine havale ettiği gibi bir başkasına da havale edebildiği boşanma olarak tanımlanmıştır.²⁵⁴

2.2.3.2. Tefvîz-i talâkın kuruluşu ve neticesi

Kocanın karısına tefvîz ettiği talâk temlik²⁵⁵ hükmünde olmasından dolayı koca karısına verdiği bu hakkı geri alamaz.²⁵⁶ Tefvîz-i talâk hakkı kadına nikâhtan önce verilebildiği gibi nikâh esnasında veya nikâhtan sonra da verilebilmektedir.²⁵⁷ Ayrıca koca bir başkasına eşini boşaması için yetki verebildiği gibi verdiği bu yetkiyi sonlandırma hakkına da sahiptir. Çünkü verilen bu yetki tefvîz olmayıp tevkil yani vekâlet olmaktadır. Ancak bu vekâlet vekilin isteğine bağlı bir şekilde verildiği takdirde vekilin boşama yetkisi meclis ile sınırlı olmaktadır.²⁵⁸

Tefvîz-i talâkta kullanılan lafızlar üç kısma ayrılır bunlar; tahyir, emru bi'l-ye'd ve meşîyyettir.²⁵⁹ Tahyirde koca, kadına kendisini boşama hususunda muhayyer bıraktığını belirten ifadeler kullanmaktadır.²⁶⁰ Bu minvalde verilen talâk yetkisinde kullanılan lafız belli bir süre ile kayıtlanmamışsa tefvîz mutlak olduğundan boşama yetkisi kadının bulunduğu meclisle sınırlıdır. Meclisin son bulması, kadının evliliğini sürdürmeyi istemesi ya da kadının ayrılığı açıktan ifade etmesi veya ayrılığa delalet eden

²⁵² Abdussamet Bakkaloğlu, “Tefvîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/310.

²⁵³ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 558.

²⁵⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-Hanefiyyü'l-Müeyesser*, trc. Yusuf Cîğër (İstanbul: Saadet Yayınevi, 2014), 3/419; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/177.

²⁵⁵ Mülkiyeti bir başkasına devretme. Bkz. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 565. Detaylı bilgi için bkz. Bilal Aybakan, “Temlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/428-430.

²⁵⁶ Merginani, *el-Hidaye*, 2/84.

²⁵⁷ Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, 216.

²⁵⁸ Merginani, *el-Hidaye*, 2/86.

²⁵⁹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/258.

²⁶⁰ Serahsî, *Mebsût*, 6/320; Merginani, *el-Hidaye*, 2/81; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/258.

bir davranışta bulunması durumunda muhayyerlik yetkisi son bulmaktadır.²⁶¹ Ancak koca eşine muhayyerliği belli bir zamanla (muayyen) kayıtlandırırsa kadın belirlediği süre zarfında muhayyerdir. Süre biterse kadının muhayyerlik yetkisi sona ermektedir. Tefvîz belirli bir vakit ile kayıtlamaksızın (gayri muayyen) verilirse kadın istediği zaman boşama yetkisini kullanabilir. Bu durumdaki muhayyerlik yetkisi kadının bir karara varması ile son bulur.²⁶²

Tefvîz-i talâk lafızlarından olan emru bi'l-yed boşamanın kadının elinde olduğunu²⁶³ belirtmesidir. Tefvîz-i talâkta kullanılan bir diğer lafız olan meşîyyet ise biri kocanın kadına istersen nefsinin boş a şeklinde ifade ettiği meşîyyeti sariha diğeri ise kendini boş a şeklinde ifade ettiği meşîyyeti zımniye²⁶⁴ olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir.

Kadın tarafından tefvîzin reddedilmesi durumunda talâk gerçekleşmemekle beraber kadının ayrılığı tercih etmesi durumunda talâkın ric'î veya bâin olması kocanın muhayyerlik için kullandığı lafızlar dikkate alınır.²⁶⁵ Bu durumda koca nefsinin boş a şeklinde kullandığı sarîh lafızlardan dolayı ric'î talâk vuku bulmaktadır.²⁶⁶ Ancak kocanın kadını muhayyer bıraktığını veya boşamanın elinde olduğunu belirten ifadeler kullanması kinayeli lafızlardan olması itibarıyla bâin talâkı vücuda getirir.²⁶⁷

Tefvîzde talâk sayısının belirtilmesi durumunda talâkın sonucu için kocanın zikrettiği sayı dikkate alınır. Bir talâk zikretmesi durumunda ric'î talâk gerçekleşirken üç talâk ifadesini kullanınca bâin talâk vuku bulmaktadır. Aynı zamanda icap ve kabulde muhalefet olduğu takdirde kocanın zikrettiği ifadeler dikkate alınırken, kabul edilen talâk adedi tefvîz edilen talâk adedinden az ise ric'î talâk meydana gelir. Ancak kabul edilen talâk adedi tefvîz adedinden fazlaysa Ebu Hanîfe'ye göre talâk gerçekleşmezken İmameyn'e göre kocanın zikrettiği adede göre talâk vücut bulur.²⁶⁸ Osmanlı hukuk tarihinde kocanın boşama yetkisini karısına verdiği örneklere nadiren rastlandığı

²⁶¹ Serahsî, *Mebûsât*, 6/320; Merginani, *el-Hidaye*, 2/81; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/258.

²⁶² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/259; Serahsî, *Mebûsât*, 6/305-329.

²⁶³ Serahsî, *Mebûsât*, 6/336; Merginani, *el-Hidaye*, 2/83; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/258.

²⁶⁴ Serahsî, *Mebûsât*, 6/328; Merginani, *el-Hidaye*, 2/85; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/258.

²⁶⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/260.

²⁶⁶ Merginani, *el-Hidaye*, 2/85; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/260.

²⁶⁷ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/260.

²⁶⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 6/302; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/260.

bildirilmektedir.²⁶⁹ Ancak incelenen dönemin Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde kocanın talâk hakkını karısına verdiği dair kayıtlara rastlanmamıştır. Bu da ilgili dönemin Osmanlı Diyarbekiri’nde tefvîz-i talâk uygulamasının toplumda yer edinmediğine işaret etmektedir.

2.3. Hukuki Geçersizlik Nedeniyle Evliliğin Sona Ermesi

2.3.1. Fesih

2.3.1.1. Feshin tanımı

Fesih sözlükte “Bozma, hükümsüz kılma, sözleşmeyi ortadan kaldırma”²⁷⁰ şeklinde tanımlanmıştır. İslam aile hukukunda ise fesih nikâh akdi esnasında veya sonrasında vuku bulan bozukluk ya da eksiklik dolayısıyla evliliğin sona ermesidir.²⁷¹

Evlilik için gerekli olan sıhhat şartlarında eksiklik bulunması, eşlerin birbirine mahrem olmaları, kadının başka bir erkekle nikâhlı olduğunun veya iddet beklediğinin anlaşılması gibi durumlar nikâh akdinden önceki kusurlardır.²⁷² Nitekim incelenen dönemin Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde kayıt altına alınmış 1268/1851 tarihli bir mahkeme kaydında kadın, devam eden bir evliliği olmasına rağmen bir başkası ile nikâhlanmıştır. Kocasını şahitler aracılığıyla kadının kendi nikâhı altında olduğunu ispatlayınca hâkim, kadının ikinci nikâhını feshederek kadının ilk eşine dönmesine hükmetmiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Mardin kazâsına tâbi‘ Akri karyesi sâkinlerinden Ömer b. Ali meclis-i şer‘de Hadice bt. Hüseyin hâzır olduğu hâlde meclis-i şer‘-i münîrde Balıkviran karyesinde sâkin Mustafa b. Yusuf muvâcehesinde da‘vâ ve takrîr-i kelâm edip **"merkûm Hadice dört sene zevce-i medhûlün bihâm olup bir sene mukaddem leylen firâr edip mezbûr Mustafa ile mütezevvice olduğundan suâl olunup nikâh-ı sâninin feshi ile zevcemin bana teslimi matlûbumdur"** dedikde mezbûre Hadice ve merkûm Mustafa müdde‘î-i merkûmun zevce olduğunu inkâr edecek müdde‘î-i merkûmdan müdde‘âsına mutâbık beyyine taleb

²⁶⁹ İstanbul Bâb Mahkemesinde 1160 yılına ait bir kayıta başka bir şehre giden koca on aya kadar gelmediği takdirde, karısına iradesinin kendi elinde olduğunu bildirmiştir. Bu süre dolduğunda kocası dönmediği için kadın kendisine verilen talâk hakkını kullandığını belirtmiştir. Bu mahkeme kaydı örneğinde hem şartlı talâk hem de tefvîz-i talâk uygulaması yer almaktadır. Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 110.

²⁷⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 141.

²⁷¹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293.

²⁷² Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 343.

olundukda Akri karyesi sâkinlerinden Şeyh Hüseyin b. Şeyh Musa, Yusuf b. İbrahim li-ecliş-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istişhâd olunduklarında "fî'l-hakîka mezbûre Hadice Senevi? Lülü'nün kızı olup mezbûr Ömer'in zevcesi olup dört sene evzâc mu'âmelesi eder isen menziline sâkin olup bir seneden beri gâib olmuş idi, eşhedü billahi biz bu vech üzere şâhidiz ve şehâdet ederiz" deyü edâ-yı şehâdet-i şer'iyye eylediklerinde şehâdetleri ba'de't-tezkiye şehâdetleri makbûle olup **nikâh-ı sâînîn feshi ile gibbe'l-hükm ba'de inkızâ-i iddet zevc-i evveline itâ'at etmeğe merkûme Hadice'ye tenbîh olunduğu**. Fî 3 Z. sene [12]68.²⁷³

1244-1246/1828-1831 yıllarına ait başka bir davada ise Mehmet isimli şahıs, kendi nikâhında olduğu halde başkasıyla nikâhlandığını iddia ederek karısının kendisine teslim edilmesi için mahkemeye başvurmuştur. Dava kaydında kadının boşandığı, ancak iddeti son bulmadan yeni bir nikâh akdi gerçekleştirdiği için ikinci nikâhının fasit olduğu, üçüncü nikâhının ise iddetten sonra olduğunu iddia etmiştir. Kadının fasid olduğunu iddia ettiği nikâhına kocası inkâr ettiği için dava fetvaya havale edilmiştir. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

Kiki Mehmed, zevcesi Esmâ mahzarında üzerine "mezbûre benim taht-ı nikâhımda iken ben Hassaköy'e azîmetde mezbûre âhardan Süleyman nâm kimesneye gitmekle bana teslîmi matlûbumdur" deyu ba'de'd da'vâ ve'l istintâk mezbûre cevâbında "merkûm Mehmed'i akd i nikâhımda, merkûmdan mukaddem olan zevc i muhâli'imden merkûma olan hîn-i akd i nikâha kadar **iddem tekâmîl olmadığından nikâhım fâsid olmağla merkûmun bu taraftan azîmetinden sonra tekâmîl-i idde ile merkûm Süleyman'a akd i nikâh olunmuşum**" deyu def'e tasaddîsi ve mûceb i şer'îsi fetvâ yı şerîfe havâle, yine mezbûre cevâbın da "merkûm Mehmed'den mukaddem olan zevcimden hamlim olup merkûma akd i nikâh oldukdan sonra sakat vâki' olmağla bu vechile dahi nikâh fâsid olduğundan âharı tezevvüc eylemişim" deyu iddi'â, merkûm Mehmed inkâr, fetvâ yı şerîfe havâle.²⁷⁴

Küçük yaşta velinin evlendirmesi ile buluğdan sonra eşler buluğ muhayyerliği hakkını kullanabilmektedir. Aynı şekilde köle iken evlendirilen cariye azat edildikten sonra özgür olmasından dolayı nikâhı feshetme hakkına sahiptir.²⁷⁵ Bu minvalde Diyarbekir'de incelenen dönemin şer'iyye sicil kayıtları arasında buluğ muhayyerliği hakkını kullanma hususunda iki mahkeme kaydı bulunmaktadır. İlgili dönemin şer'iyye sicillerinde yer alan 1298/1880 tarihli mahkeme kaydı şöyledir:

²⁷³ DŞS-3702-21b/4.

²⁷⁴ DŞS-3767-7b/2.

²⁷⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 5/102; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 343.

Piyâde Yirmi Sekizinci Alây'ın birinci taburun sol kolağası Mahmud Bey b. Safer Bey tarafından husûs-ı âti'l-beyânda vekîl olduğu tabur-ı mezkûr cerrâh-ı evveli Hasan Efendi b. Ali ve Mülâzım-ı sâni Hüseyin Ağa b. Mustafa şehâdetleriyle sâbit ve sübût-ı vekâletine hüküm-i şer'î lâhık olan Ablak mahallesinde sâkin Mehmed Ağa b. Mustafa Ağa, Hacı Abdurrahman Mescidi mahallesinde sâkine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe Hayriye Hâtûn bt. Hüsrev tarafından vekîl-i müseccel-i şer'îsi tabur-ı mezkûrun üçüncü bölük yüzbaşısı Ahmed Efendi b. İbrahim muvâcehesinde "müvekkile-i mezbûre Hayriye Hanım târîhden iki ay mukaddem üç bin beş yüz gurus mu'accel ve bin yedi yüz gurus müeccel tesmiyeleriyle müvekkilim mûmâileyhin zevce-i menkûha-i medhûlün bihâsı iken târîhden on iki gün mukaddem vekîl-i mûmâileyh Ahmed Efendi'nin menziline gidip zevcine itâ'at etmediğinden müvekkilim mûmâileyh zevcine itâ'at etmeğe müvekkile-i mûmâileyhe izâfetle vekîl-i mûmâileyhe tenbîh olunmak matlûbumdur" deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk vekîl-i mûmâileyh dahi cevâbında "müvekkilem mezbûre târîhi mezkûrda sagîre olduğu hâlde beni tarafından tevkîl edip ben dahi kendisini mühreyn-i mezkûreyn ile müvekkil-i mûmâileyhe tezvîc ve dühûl etmiş idim, bundan on beş gün mukaddem mezbûreye gadr u ta'addî eylediğinden mezbûre benim menzilime gelip el-yevm vakt-i duhâda benim hânemde bâliğa olup hâyize olduğu anda komşulardan Hâfız Mehmed Ağa ve Abdurrahman Ağa ve İsmail Ağa ve isimleri mechûlüm olan birkaç hâtûn huzûrlarında işbu zevcemi istemem, tefrîk ediniz deyü işhâd etmiş olmağla müvekkilem mezbûre kendisinden **hiyâr-ı bülûğ ile beynlerinde olan nikâh-ı fesh ile beyân olmuşdur**" deyü ba'de'd-def' ve'l-inkâr kayıd şüd. Fî 23 Rebî'ilevvel sene [12]98.²⁷⁶

²⁷⁶ DŞS-3775-70a/1; Buluç muhayyerliği hususunda 1263-1264/1847-1848 tarih aralığında kayıtlarda yer alan fetvaya havale edilmiş diğer mahkeme kaydı şöyledir: Hani kazâsı karyelerinden Huri nâm karyesinde sâkin Bersin b. Mamed meclis- i şer'de karye- i mezbûre sâkinelerinden Hamo bt. Haydar ile li- ebeveyn karındaşı Ömer mahzarlarında üzerlerine da'vâ ve takrîr- i kelâ[mında] "benim hâl- i sıgarımda yedi sene mukaddem babam merkûm Mamed hemşîresi bîkr- i bâligayı merkûm Ömer nikâh edip bedeline velâyet hasebiyle Ömer'in sagîre hemşîresi mezbûre Hamo'yu dahi Ömer bana nikâh edip babam dahi velâyete kabûl edip benim hemşîrem ile merkûm Ömer ezvâc mu'âmelesi üç sene edip hemşîrem fevt olup zevcem mezbûre Hamo dahi hâl- i sıgarımda benim babam menziline kalıp babam vefât etdikde ben sagîr olduğumdan mezbûre Hamo dahi sagîre olup karındaşı merkûm Ömer'in indine gidip beş senedir karındaşı merkûm Ömer'in indindedir, ben bâliğ olup zevcemi talep etdiğimde vermeyip ve zevcem dahi seni istemem deyip gelmediğinden zevcemin bana gelip itâ'at etmesine tenbîh olunmak matlûbumdur" deyu ba'de'd- da'vâ ve'l- istintâk merkûm Ömer cevâbında "ben mâni' olmam, zevcesidir" dedikde mezbûre Hamo'dan suâl olundukda cevâbında "benim hâl- i sıgarımda karındaşımda akd- i nikâh ile merkûm Bersin'e verdiği ma'lûmum olup **lâkin hayız gördüğümde iki şahid getirdip hayız gördüğüm mecliste nikâhımı fesh eyledim**" deyu def'e tasaddî etdikde def- i meşrûhasına mutâbik beyyine talep olundukda karye- i mezbûr ahâlisinden Emin b. Fakı Mehmed ve Mehmed b. Abdi li- ecli's- şehâde meclis- i şer'e hâzırân olup istişhâd olunduklarında "fi'l- hakîka bahârda bir kimesne bizi çağırıp mezbûre Hamo sâkin olduğu menzile gitdik, bizlere söylediği sizler Allah için şahid olun, şimdi hayız- ı hûn gördüm, bâliğa oldum, karındaşımda benim nikâhımı Bersin'e kesmiş, ben o nikâ[hı] battâl eyledim" deyu edâ- i şehâdet- i şer'iyye eyledikleri ve mûcib- i şer'îsi fetvâ- yı şerîfe havâle."(DŞS-3803-20b/3).

Reşîd olan bir kadının, velisinin rızasını almaksızın kendisine denk olmayan biriyle²⁷⁷ ya da mehr-i misilden²⁷⁸ daha az bir mehir ile evlenmesi durumunda velinin nikâhı feshetme hakkı vardır.²⁷⁹ Aynı şekilde babası olmayan küçük çocuk, bu ister kız ister erkek olsun fark etmeksizin evlendirme velayeti asabe yani baba tarafından olan akrabalara geçmektedir.²⁸⁰ 1263/1847 tarihli bir mahkeme kaydında babası hayatta olmayan küçük kız, dayısı tarafından nikâhlandırılmıştır. Ancak amcası yapılan bu nikâhı feshedip başka bir nikâh kıymıştır. Bunun üzerine dayısı mahkemeye başvurmuş, ancak velinin amca olması münasebetiyle mahkemede amcasının kıydığı ikinci nikâhın sahîh olduğu hükmü verilmiştir. Söz konusu sicil kaydı şöyledir

Kiki kurâlarından Ömeran nâm karyede sâkin Mehmed b. Süleyman meclis- i şer' de Tizharab karyesinde sâkin Monlâ Yusuf b. Şeyh Nimet mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr- i kelâmında "bacım Âişe'nin zevci müteveffâ Abdi'nin firâşından mezbûre Âişe'den mütevellide olan sagîre Medine'yi oğlum sagîr Süleyman'a nâibimiz Monlâ Süleyman ma'rifetiyle Âişe mezbûre akd- i nikâh etdikden sonra beş gün mürûrunda sagîr- i mezbûrun ammîzâde Monlâ Şeyhmus b. Hasan sagîrin veliyy- i akrebi olmamla akd- i mezbûr benden izinsiz olmuş deyu akd- i mezbûru tecvîz etmeyip meclis- i şer' de feshini da'vâ ve hâkime fesh etdirip sagîre- i mezbûreyi âhar ammîzâdesi Monlâ Yusufzâde Hasan'a akd- i nikâh etdiğinden mûcib- i şer'îsi matlûbumdur" deyu ba'de'd- da'vâ ve'l- istintâk merkûm Monlâ Şer'îf vech- i muharrer üzere olduğunu bi'l- ikrâr mûcebince **sagîre- i mezbûrenin bilâ- izn veliyy- i akreb nikâhı sahîh olmadığından vech- i muharrer üzere nikâh- ı evvel fâsid olmağla ba'de'l- fesh nikâh- ı sâni izn- i velî ile olduğundan sahîh olup müdde'î- i merkûm bi- vech- i şer'î mu'ârazadan men' olduğu** kayıd şüd. Sene [12]63.²⁸¹

²⁷⁷ Serahsî, *Mebsût*, 5/19; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 343.

²⁷⁸ Mehr-i Misil: Emsal mehir; kadının baba tarafından veya olmadığı takdirde memleketinden, akit vaktinde güzellik, yaş ve bekâret gibi özelliklerde kendisine örnek olan kadınların mehridir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 356.

²⁷⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293.

²⁸⁰ Merginani, *el-Hidaye*, 2/19-20.

²⁸¹ DŞS-3803-10b/7; 1244-1246/1828-1831 tarihinde veli izni ile ilgili başka bir dava şöyledir: Âişe Hâtûn tarafından vekîli Hacı Ahmed Efendi, mezbûrenin kızı Zübeyde'nin zevci Bekir tarafından vekîli Mehmed Efendi mahzarında üzerine "müvekkilem mezbûrenin sagîre kızı mezbûre Zübeyde altı yüz gurus mehir i müeccel ve mu'accele ile mûmâileyhin müvekkili merkûm Bekir'e müvekkilem mezbûre bi'l velâye akd i nikâh edip mehir i mu'accelinden yüz elli gurus dahi ahz edip bakıyye kalan yüz elli gurus merkûm Bekir'in zimmetinde kalmağla dâhil i meclis olduklarından bakıyye kalan meblağ ı mezbûrun dahi merkûmdan talep ve alıverilmesi bi'l vekâle matlûbumdur" dedikde veddkîl i merkûm Mehmed Efendi cevâbında "zevce i mezbûre sagîre olduğundan anasının dahi izni sahîh olmamağla akdolunan nikâh fâsiddir" deyu edâdan imtinâ' eylediği fetvâ yı şerîfe havâle. (DŞS-3767-20b/2).

2.3.1.2. Fesih ile talâk arasındaki farklar

Talâk ve fesih şeklinde gerçekleşen ayrılıklarda hem mahiyet hem de sonuç açısından farklılıklar bulunmaktadır. Fesih evliliği derhal sonlandırırken talâkta ayrılık bâin şeklinde gerçekleşirse evlilik derhal son bulur. Ric'î şeklinde gerçekleşen ayrılığa ise iddet süresince kocanın evliliğe dönebilme hakkı bulunmaktadır. Ayrıca fesihte talâk sayısı azalmazken, talâkta üç talâk hakkında azalma meydana gelmektedir.²⁸² Dolayısıyla feshedilen evlilikte kusur ortadan kaldırıldıktan sonra eşler tekrar evlenirlerse üç talâk hakları devam etmektedir.

Fesihten önce halvet gerçekleşmiş olsa bile zifaf gerçekleşmediği takdirde kadın mehir alamaz. Ancak zifaf gerçekleşmiş olması durumunda kadın mehrin tamamına hak sahibi olmakla birlikte iddet bekleme zorunluluğu da bulunmaktadır. Ancak talâk şeklinde meydana gelen ayrılığa sadece halvetin gerçekleşmesi bile hukuki sonuçlar doğurmaktadır.²⁸³

2.4. Evliliği Sona Erdiren Diğer Boşanma Şekilleri

2.4.1. Zihâr

Sözlükte “sırt, arka, yüzey”²⁸⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Fıkıh literatüründe kocanın eşinin tamamını veya baş ve yüz gibi bedeninin tamamını ifade eden bir organının ya da bir organının dörtte bir veya üçte biri ile orantılı bir kısmını nikâhı kendisine süresiz bir şekilde haram olan kimsenin (annesi, kızı, kız kardeşi gibi) kendisine bakması haram olan bir organına benzetmesidir.²⁸⁵

Zihâr yapan kişi koca olmakla birlikte zihârda bulunduğu kişi de nikâhı altında bulunduğu veya ric'î talâk ile iddet bekleyen eşi olmalıdır. Zihârda bulunan koca akıllı, buluğa erişmiş ve ne yaptığını bilen uyanık bir kimse olmalıdır.²⁸⁶

²⁸² Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/293.

²⁸³ Merginani, *el-Hidaye*, 2/37.

²⁸⁴ Ahmet Yaman, “Zihâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387.

²⁸⁵ Mavsilî, *El-İhtiyar*, 3/196.

²⁸⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/312.

Zihâr, cahiliye devrinde boşama olarak kabul edilir ve kadın kocasına ebediyen haram kılınırdı. İslam dini bu haramlığı kefarete verinceye kadar devam eden, ancak kefareten sonra ortadan kalkacak şekilde değiştirmiştir.²⁸⁷

Zihâr ile ilgili hükümler Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır. Bu ayetlerin iniş sebebi sahabeden Havle b. Sa'lebe'nin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelip kocasının kendisini annesinin sırtına benzettiğini söyleyerek ne yapması gerektiği hususunda soru sormuştur. Bunun karşılığında Hz. Peygamber, (s.a.v.) kocasının yaşlandığını söyleyerek kendisine iyi davranmasını istemiştir. Havle b. Sa'lebe durumunu Allah'a şikâyet etmiş²⁸⁸ bunun üzerine "Kocas hakkında seninle tartışan ve Allah'a yakın olan kadının sözünü işitmiştir. Allah sizin karşılıklı konuşmanızı işitiyordu."²⁸⁹ (Mücadele-1) ayetiyle kadının sorusunu işittiğini belirterek devamında "İçinizden karılarına zihâr yapanların karıları asla onların anaları değildir. Onların anaları sadece kendilerini doğuran kadınlardır. Gerçek şu ki, onlar çirkin ve asılsız bir söz söylüyorlar. Şüphesiz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır."²⁹⁰ (Mücadele-2) ayetiyle Allah zihâr hususunda bağışlayıcı olacağını belirtmektedir.

Ayetin devamında "Karılarına zihâr yapıp da sonra dediklerinden dönenlerin, onlarla temas etmeden önce bir köle azat etmeleri gerekir."²⁹¹ (Mücadele-3) hükmü gereğince zihâr yapmış olan koca evliliğini sürdürmek istiyorsa cinsi münasebetten önce kefarete olarak bir köle azat etmesi gerekmektedir.²⁹² Şayet zihârı yapan kocanın köle azat etmeye gücü yoksa ayetin devamında belirtildiği gibi "Buna imkân bulamayan, temastan önce peş peşe iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen altmış fakiri doyurur."²⁹³ (Mücadele-4) iki ay boyunca aralıksız bir şekilde oruç tutmalıdır. Ancak tutulacak olan bu kefarete orucunun aralıksız kabul edilebilmesi için Ramazan ayı, bayram ve teşrik günlerine denk gelmemelidir. Aynı şekilde kocanın oruç tutmaya gücü yetmiyorsa sabah ve akşam olmak üzere altmış fakiri doyurması gerekmektedir. Fakiri doyurma, yemek yedirme şeklinde olabileceği gibi yemeğin kıymetini vererek de yerine getirilebilir. Ayrıca bir fakiri altmış gün doyurmak da kabul görmektedir.²⁹⁴

²⁸⁷ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/196; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 443.

²⁸⁸ Serahsî, *Mebsût*, 6/340; Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/197.

²⁸⁹ el-Mücâdele 58/1.

²⁹⁰ el-Mücâdele 58/2.

²⁹¹ el-Mücâdele 58/3.

²⁹² Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/201. Zihârı yapan kimse köle olduğu takdirde kefarete olarak oruç tutar. Çünkü köle olması itibarıyla mülkiyete sahip olmadığından köle azat etme ve başkalarını yedirme imkânı yoktur. Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/204.

²⁹³ el-Mücâdele 58/4.

²⁹⁴ Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/204-207.

Şayet zihâr mutlak bir şekilde dile getirilmişse ya kefarete ya da ölüm ile son bulur. Ancak zihâr belirli bir vakitle kayıtlanmışsa vaktin son bulması durumunda zihâr da son bulur ve kefarete gerek kalmadan evlilik devam ettirilebilir.²⁹⁵ Diyarbekir’de incelenen dönemin şer‘iyye sicil kayıtlarında zihâr yoluyla gerçekleşmiş boşanma kayıtları yer almamaktadır.

2.4.2. İlâ

Sözlükte “yemin etmek”²⁹⁶ anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise kocanın eşine dört ay veya daha fazla bir süreyle olabildiği gibi süresiz olarak da kendisine yaklaşmayacağına dair yemin etmesidir.²⁹⁷ Kocanın dört aydan az bir süre için yemin etmesi ilâ değildir.²⁹⁸

Cahiliye devrinde de uygulanan bir boşanma şekli olmakla birlikte bu şekilde yapılan boşama da kadın askıda kalmış olduğundan İslam dini bu uygulamayı “Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay bekleme vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir. Boşamaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir bilir.”²⁹⁹(Bakara, 226-227) ayetiyle kayıtlamıştır.³⁰⁰

Dolayısıyla ilâ yapan koca dört ay için yemin etmişse bu süre zarfında yeminini bozar ve eşine dönerse kefarete ödemelidir. Ancak bu süre zarfında koca eşine dönmezse bâin talâk ile boşanma gerçekleşmiş olur.³⁰¹ Eğer ilâ ebedi bir şekilde yapılmışsa ve yeminden dönmeden boşanma gerçekleşirse yemin ortadan kalkmaz, aynı kimselerin tekrar evlenmesi durumunda da ilâ’nın hükmü devam eder.³⁰² Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde ilâ yoluyla gerçekleşmiş boşanma kayıtlarına rastlanmamıştır.

²⁹⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/3117.

²⁹⁶ Hamdi Döndüren, “İlâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/61.

²⁹⁷ Merginani, *el-Hidaye*, 2/105; Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/174.

²⁹⁸ Şemsü’l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Kitâbu’l-Mebsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008), 7/32; Merginani, *el-Hidaye*, 2/108.

²⁹⁹ el-Bakara 2/226-227.

³⁰⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/321.

³⁰¹ Serahsî, *Mebsût*, 7/29; Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/176; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/321.

³⁰² Merginani, *el-Hidaye*, 2/108; Mavsılî, *El-İhtiyar*, 3/178.

2.4.3. Liân/Mülâane

Liân sözlükte lânetleşmek,³⁰³ “kovmak, Allah'ın rahmetinden uzaklaştırmak”³⁰⁴ gibi manalara gelmektedir. Fıkhi ıstılahta ise kocanın eşini zina ile suçlaması veya doğmuş ya da doğacak olan çocuğunun kendi çocuğu olmadığını iddia etmesi üzerine kadının bu iddiaya itiraz etmesi durumunda hâkim karşısında karı ve koca arasında meydana gelen lânetleşmedir.³⁰⁵ Mülâane için kocanın özgür, baliğ ve akli başında olması gerekirken kadının da özgür, baliğ, akli başında iffetli olması gerekmektedir. Ancak hem erkeğin hem de kadının daha önce iftiradan dolayı ceza almamış olması da gerekmektedir.³⁰⁶

Liân, Kitap ve sünnetle sabit olup Kur'ân-ı Kerim'de “Eşlerine zina suçlamasında bulunup da kendilerinden başka tanıkları olmayanların her birinin tanıklığı, dört kere, doğru söylediğine Allah'ı tanık göstermesidir. Beşinci olarak da eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lanetine uğramasını söylemesidir.”³⁰⁷ (Nûr 5-7) ayetleriyle yer almaktadır.

Bu minvalde mülâane uygulaması şu şekilde olur: Koca eşinin zina ettiğini veya çocuğun kendisinden olmadığını iddia ederse dört şahit getirir. Şayet dört şahit bulamazsa kendisi kadına dönerek zina isnadında doğru söylediği hususunda Allah'a şehadet eder. Daha sonra yalan söylediği takdirde Allah'ın lanetinin kendi üzerine olmasını ister. Böylece yemin sırası kadına gelir, o da dört defa kocasının kendisine isnat ettiği zina suçlamasının yalan olduğunu söyler. Beşincisinde ise eğer kendisine isnat edilen zina doğru ise Allah'ın lanetine uğramak ister.³⁰⁸

Koca zina isnadında bulunduktan sonra liân yapmaktan vazgeçerse liân yapana kadar ya da iftira da bulunduğunu söyleyene kadar hapsedilir. Şayet liân yapmaz ve iftirada bulunduğunu söylerse kazı³⁰⁹ cezası verilir. Koca liân yaptığı takdirde kadının da

³⁰³ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 327.

³⁰⁴ Mehmet Âkif Aydın, “Liân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/172.

³⁰⁵ Merginani, *el-Hidaye*, 2/127; Aydın, “Liân”, 27/172.

³⁰⁶ Serahsî, *Mebsût*, 7/64; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/322.

³⁰⁷ en-Nûr 24/5-7.

³⁰⁸ Serahsî, *Mebsût*, 7/64-65; Merginani, *el-Hidaye*, 2/129; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/212-213.

³⁰⁹ Kazf: İffetli bir kadına zina iftirasında bulunmak. Detaylı bilgi için. Hamza Aktan, “Kazf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/148-149.

yapması vacip olur. Aynı şekilde kadın da liân yapmaktan çekinirse yapıncaya ya da kocasını doğrulayıncaya kadar hapsedilir.³¹⁰

Karşılıklı bir şekilde liân yapıldıktan sonra hâkim evliliği sonlandırır. Bu boşama bir bâin talâk olarak gerçekleşir. Bu kadın ile erkek tekrar evlenemezler. Eğer liân çocuğun nesebinden kaynaklı gerçekleşmişse hâkimin kararı ile çocuğun nesebi annesininkine katılır.³¹¹ Diyarbekir’de incelenen ilgili dönemin mahkeme kayıtlarında liân yoluyla gerçekleşmiş herhangi bir boşanma kaydına rastlanmamıştır.

2.5. Değerlendirme

İlgili dönemin Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde konumuza dair 85 belge tespit edilmiştir. Boşanma şekli farketmeksizin bir kısmının tescil edilmek için kayıt altına alındığı, bir kısmının ise dolaylı olarak kayda geçtiği gözlenmiştir.

İncelenen talâk kayıtlarında İslam-Osmanlı hukukuna aykırı verilen herhangi bir hükme rastlanmamıştır. Toplam boşanma sayısı içerisinde %38,8’lik bir orana tekabül eden, talâk yoluyla gerçekleşen boşanmaların sayısı 33 olmakla birlikte, erkeklerin kendilerine verilen bu hakkı yaygın bir şekilde kullandıklarını göstermektedir. Boşanma davalarının birçoğunun kayıt altına alınması, kadının boşandığını belirterek nafaka ve mehir talebinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bazı kayıtlar ise kocanın evlilik hayatını devam ettirmek istemesi üzerine yine kadın tarafından açılan davalar olmuştur. Ayrıca bu hususta görülen sorun Diyarbekir’e has olmayıp Adana’da³¹² da söz konusu olmuştur. Bunun yanı sıra bazı kayıtlarda koca tarafından, kadının hak talebinde bulunmaması için kayıt altına alınmıştır.³¹³

İncelenen dönemde en fazla boşanmanın muhâlea yoluyla gerçekleştiği gözlenmiştir. Bu sayı 42 olmakla birlikte toplam boşanma kayıtları içerisinde %49,4’lük bir orana tekabül etmektedir. Bu kayıtların neredeyse tamamında kadınların İslam’ın kendilerine verdiği mehir, iddet nafakası ve meüneti sükna hakkından feragat ettiği dikkat çekmektedir. Kadınların aleyhine olan bir durum olmasına rağmen böyle bir hususu kabul etmelerinin başlıca sebebi; dönemin resmi mezhebi konumunda olan Hanefî mezhebinin tefrik yoluyla boşanma imkânını sınırlı tutmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.³¹⁴

³¹⁰ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/211; Merginani, *el-Hidaye*, 2/128.

³¹¹ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/214-215; Merginani, *el-Hidaye*, 2/129-130.

³¹² Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer‘iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 115.

³¹³ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 109-110.

³¹⁴ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 116.

Diyarbakir’de de muhâlea sayısının çokluğunun, tefrik hususundaki kısıtlılıktan kaynaklı olduğu düşünülebilir. Çünkü hâkimin ayrılığa hüküm veremediği durumlarda muhâlea yoluyla çözüm arandığı görülmektedir.

Fesih yoluyla gerçekleşen ayrılıkların sayısı 6 olmakla beraber bu sayı, %7,1’lik bir orana karşılık gelmektedir. Gerçekleşen fesihlerde hem kadı tarafından hem de eşler tarafından nikâhın feshedildiği görülmüştür. Bir kayıta ise iddet süresinden kaynaklı nikâhın baştan fasid olduğu görülmüştür.

Tefrik yoluyla boşanmak için açılan dava sayısı 4 olup, bu rakam %4,7’lik bir orana tekabül etmektedir. Sicillerde yer alan davalar incelendiğinde Diyarbakir’de üç farklı şekilde vuku bulmuş irtidad sebepli dava kaydı görülmüştür. Dava kayıtları incelendiğinde her üç uygulamanın da tefrike sebep olduğu gözlenmiştir.

Diyarbakir şer‘iyye sicillerinde boşanmaya sebep olabilecek zihâr, îlâ ve liân yoluyla gerçekleşmiş boşanma kayıtlarına rastlanmamıştır. Ayrıca incelenen şer‘iyye sicillerinde, farklı yerlere ait sicillerde örneklerine rastlanmış olan sarhoşluktan dolayı ve tefvîz ile gerçekleşmiş boşanma kayıtları yer almamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

3. EVLİLİĞİN SONA ERMESİNİN HUKUKİ SONUÇLARI

3.1. İddet

İddet sözlükte "saymak, sayılan şeyin miktarı, adet"³¹⁵ gibi anlamlara gelmektedir. İslam hukukunda ise kocanın vefatı, evliliğin feshi veya boşanmadan sonra evlilik bağının tam anlamıyla kopabilmesi ve kadının tekrar evlenebilmesi için beklediği süre olarak tanımlanır.³¹⁶ Osmanlı hukukunda da kadının iddet süresini tamamlamadan yeni bir evlilik yapması durumunda yapılan nikâh feshedilmektedir. Hatta iddet bitmeden yapılan nikâhı kıyanların da cezalandırıldıkları nakledilmektedir.³¹⁷ Diyarbekir şer'yye sicillerinde incelenen dönemin mahkeme kayıtlarında da bu nevi davalara rastlanmaktadır. 1263/1847 tarihinde kayıt altına alınmış bir davada Osman isimli şahıs, boşandığı karısının kendi nikâhındayken başkasıyla evlendiğini iddia etmiştir. Ancak kadın dört ay önce boşandığını ve iddet sonlandıktan sonra evlendiğini şahitler yoluyla ispatladığından ikinci nikâhı mu'arazadan men edilmiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Sâhib- i arzuhâl Osman b. Salih meclis- i şer' de "beş mâhdan beru zevcem Huriye bt. Cafer firâr edip dokuz günden beru Çarşı karyesinde Abdurrahman b. Ahmed'i mütezevice olmuş" deyu da'vâ, gıbbe's- suâl "dört mâh mukaddem beni üç talâk ile tatlîk edip **ba'de'l- iddet mütezevice oldum**" deyu def'e tasaddî, def- i meşrûhasını karye- i mezbûr sâkinlerinden Süleyman b. Hasan ve Rasûl b. Süleyman şehâdetleriyle isbât, bî- vech mu'ârazadan men' olunduğu. Fî 9 Z. sene [12]63.³¹⁸

İddet İslam aile hukukunda boşanıp tekrar evlenmeyi zorlaştırması açısından aile kurumunu, insanların evliliği ve boşanmayı suistimal etmelerine karşı korumaktadır.

³¹⁵ H. İbrahim Acar, "İddet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/466.

³¹⁶ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/328.

³¹⁷ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 123.

³¹⁸ DŞS-3803-19a/7.

Dolayısıyla kadının ric'î talâk iddeti beklemesi durumunda kocanın iddet süresi içerisinde evliliğini sürdürebilme hakkının olması ailenin hemen dağılmasına engel olmaktadır. Aynı şekilde kadının hamile olması ihtimaline karşı nesebin sübutu açısından da bu süre önem arz etmektedir.³¹⁹

Kadınların iddet beklemesi hususunda hukuki dayanak olarak Kur'ân-ı Kerim'de yer alan ayet şöyle buyurmaktadır: “Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayınız ve bekleme sürelerini iyice hesap ediniz...”³²⁰ (Talâk-1) İddetin başlama zamanı ise boşanma veya ölümün gerçekleşmesi itibariyle başlar. Bazı durumlarda kadın iddetin başladığını bilmesede dahi iddet süresinin son bulmasıyla iddet sona ermektedir.³²¹ Bu hususta ilgili dönemin incelenen şer'îye sicillerinde 1264/1848 yılında kayıt altına alınmış bir davada kadın kendisine gelen evlilik teklifi ile kocasının yaşayıp yaşamadığı hususunda bilgi almak istemiştir. Kendisine verilen cevapta kocasının üç yıl önce vefat ettiği haberi verilmiştir. Bu mektup dikkate alınarak mahkemeden iddet beklemesi hususunda herhangi bir hüküm kayıtlarda yer almamaktadır. Söz konusu husus ile ilgili belge şöyledir:

Arabistan Ordu- yı hümâyûnu Müşîri devletlü Mehmed Namık Efendi hazretlerinden gelen mektûb- ı sâmi sûretidir. Sa'âdetlü efendim, Arabistan Ordu-yı hümâyûnu'nun Haleb mevki'inde olan süvâri üçüncü alâyın ikinci taburunun dördüncü bölüğü neferâtından Diyarbekir'de Molla Bahaeddin mahallesi sâkinlerinden Ali b. Haydar vefât eylemesi beyânıyla kendisinin tâlibine akd ü tezvîc olunması husûsunu zevcesi bâ- arzuhâl niyâz ü istid'â ve keyfiyet mukârin- i sıhhat olup olmadığı mukaddemce selef- i vâlâları atûfetlü Hayreddin Paşa hazretleri tarafından isti'lâm buyurulmuş olduğundan husûs- ı mezbûr mevki'- i mezkûrdan lede'l- isti'lâm filhakîka merkûm fî 21 Mayıs sene [12]61 târîhinde vefât etmiş idüğü beyân u iş'âr olunmuş olduğu ma'lûm- ı sa'âdetleri buyuruldukda icrâ- yı iktizâsı husûsuna himmet buyurmaları siyâkında tenmîk- ı nemîka- i senâverîye ibtidâr emrinizdir, efendim. Fî 11 S. sene [12]64.³²²

³¹⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/329.

³²⁰ et-Talâk 65/1.

³²¹ Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/226.

³²² DŞS-3746-56a/1.

3.1.1. Boşanan kadının iddeti

Talâk veya fesih fark etmeksizin zifaktan sonra vuku bulan ayrılıkta hayız gören kadınlar üç hayız süresince iddet beklerler. Hayızdan kesilmiş yaşlı kadınlar veya hayız görmeyen küçükler ise üç ay iddet saymaktadırlar.³²³ Cinsi münasebetin ve halvetin olmadığı talâk yoluyla boşanma ile cinsi münasebetin olmadığı fesihten sonra ise iddet beklenmez. Fasit evliliklerde iddet için zifaf şarttır.³²⁴ Kadının hamile olması durumunda ise iddet doğumla son bulur.³²⁵ 1289/1872 tarihli bir mahkeme kaydında kadın boşanmadan sonra üç defa hayız gördüğünü böylece iddet süresini tamamladığını belirtmektedir. Söz konusu sicil kaydı şöyledir:

“...mezbûr Şer’îf [Şeyhmus] mezbûre Zehra’yı sene- i mezkûre şehr- i Nisan’ının on dördüncü günü **tatlîk edip ba’de inkızâi’l- idde yani üç defa hayız gördüğünü** mezbûre Zehra ikrâr edip...”³²⁶

Verilen örnekteki sicil kaydında iddet süresi için hayız ifadesi kullanılmıştır. Ancak iddet süresinin belirtildiği birçok kayıta nafaka-i iddet ibaresi, iddet beklendiğinin göstergesi olmaktadır. Bununla birlikte iki hükümde de iddet veya hayız ibaresi kullanılmadan nafakanın üç ay on günlük bir süre ile karşılanması gerektiği zikredilmektedir. Bu hükümlerde iddet süresinde ay hesabı dikkate alındığı görülmektedir. İlgili dönemin sicil kayıtlarında yer alan 1244-1246/1828-1831 yıllarına ait sicil kaydı şöyledir:

³²³ Merginani, *el-Hidaye*, 2/135-136; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/221.

³²⁴ Merginani, *el-Hidaye*, 2/37; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/223; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 535.

³²⁵ Merginani, *el-Hidaye*, 2/136; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/211; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 535.

³²⁶ DŞS-3731-11a/1. Sicil kaydının tamamı: Behramki nâhiyesine tâbi‘ Matar karyesi sâkinlerinden Zehra bt. Süleyman, yine karye- i mezkûre ahâlisinden zevci Şer’îf b. İbrahim muvâcehesinde "karye- i mezkûrede sâkin Şeyhmus b. Yusuf hâzır olduğu hâlde işbu seksen sekiz senesi Mayıs’ının on beşinci günü mukaddemâ zevcim olan hâzır- ı mezbûr ile muhâla’a olup ba’dehû iddetim münkaziye olmazdan ve zevc- i sâbıkından yani hâzır- ı mezbûr Şeyhmus’dan iki aylık hâmile olduğum hâlde hemen ol günde yani mezkûr şehr- i Mayıs’ın on beşinci günü Behramki Nâibi Hacı Süleyman Efendi huzûrunda Mehmed Kâhyâ’nın odasında nefsimi cebren mezbûr Şer’îfe akd eylediğimde ol dahi tezevvüc ve bana dühûl edip ve bir altın hızma ve bir çift sîm bileziğimi dahi benden mezbûr Şer’îf alıp nâib- i mezbûra verip lâkin benim ber- vech- i meşrûh iddetim münkaziye olmadığı cihetle nikâh bâtil olmağla mehr- i mislim ba’de’s- sübût mezbûrdan tazmîn olunmak üzere beynimiz tefrîk olunmak muradımdır" deyu zevc- i muhâlî’ı hâzır- ı mezbûrun tasdîkiyle ve haml- i mezkûr kendisinden olduğunu iddi’â ile ba’de’d- da’vâ ve’l- istintâk mezbûr Şer’îf dahi cevâbında "mezbûr Şer’îf [Şeyhmus] mezbûre Zehra’yı sene- i mezkûre şehr- i Nisan’ının on dördüncü günü **tatlîk edip ba’de inkızâi’l- idde yani üç defa hayız gördüğünü** mezbûre Zehra ikrâr edip sene- i mezbûre Ağustos’unun onuncu günü mezbûre nefsinin altmış gurusu mehir tesmiyesiyle karye- i mezkûrede karye- i mezkûre muhtârı Mehmed Kâhyâ’nın hânesinde nâib- i mezbûr huzûrunda bana tezevvüc ben dahi tezevvüc ve dühûl edip ve hamli dahi bendendir" dedikde tarafeyn şâhide havâle olduğu kayıd şüd. Fî selhi Şevvâl sene [1]289.

Ümmü Hâtûn tarafından vekîli anası Âişe, mezbûre Ümmü'nün zevce - i muhâli'i Ahmed mahzarında üzerine "merkûm müvekkilemi hul' etmekle **üç mâh on günlük nafakasını** ve üç yüz gurusı mehrini taleb", suâl, cevâbında "mezbûrenin yüz elli gurusı mehr-i olup mehr- i mezkûru ve nafakasını bahşeyleyip ben dahi bedeline hul' eyledim deyu" def'e tasaddî eylediğinde yine vekîl- i mezbûre cevâbında "müvekkilem mezbûreyi darb edip cebren bahşetdirmiştir" dedikde yine merkûm Ahmed cevâbında darbını ikrâr edip lâkin "bir buçuk sâ'at sonra hüsn- i rızasıyla bahşeyledi" deyu def'e tasaddîsi fetvâ- yı şerîfe havâle.³²⁷

3.1.2. Kocası ölen kadının iddeti

Sahih evlilikte kocası ölen kadının beklemesi gereken iddet süresi 4 ay 10 gündür. Kadın ric'î talâk iddeti beklerken kocası ölürse ölüm iddetini beklemeye başlar. Ancak bâin talâk iddeti bekliyorsa talâk iddeti devam eder. Fasit evliliklerde ise ölüm iddeti olmamakla beraber zıfâf gerçekleşmişse kadın talâk iddeti bekler. Kadının hamile olması durumunda ise iddet, hamileliğinin son bulmasıyla bitmektedir.³²⁸

³²⁷ DŞS-3767-13b/5; Diğer örnek için bkz. Bundan akdem fevt olan Beytûlmâlcı Mollâ Mustafa'nın gâib anı'l- beled zevcesi Gazal tarafından vekâleti Midyeli Mollâ Mehmed ve Çermikli Hacı Süleyman ve Sincikli Üveys şehâdetleriyle sâbit olan Karezli Mehmed Ağa nâm müteveffânın vereselerinden kebîretân kızları Âişe ve Fâtıma taraflarından vekîl- i sâbitü'l- vekâleleri Şâfi'î Osman Efendi mahzarında üzerine "müvekkilem müteveffânın zevce- i menkûhası olmağla muhallefâtından iki yüz gurusı mehr-i ve nisf sümün hissesinin teslimi matlûbumdur" deyu da'vâ, vekîl Osman Efendi cevâbında "târîh- i kitâbdan yirmi iki gün mukaddem müteveffâ hayevâtında Midyeli Mollâ Mehmed'i vekîl edip İlban kurâlarından Çakırfakı karyesinden vekîl- i merkûm vekâleti hasebiyle müdde'ie- i mezbûre Gazal mehrinden **üç mâh on günlük nafakasından** geçip karındaşı Rasûl dahi merkûm müteveffâ Mollâ Mustafa'nın kızını yine iki yüz gurusı mehr- i mu'accel ve iki yüz gurusı mehr- i müccel ile akd- i nikâh- ı şer'î değişik olarak edip ve müteveffâ- yı merkûm dahi mezbûre Gazal'ı değişik bedeli akd- i nikâh etmiş olduklarından vekîl Midyeli Mehmed Efendi vekâleti hasebiyle mezbûre Gazal'ı tatlik edip Rasûl dahi zevcesi müteveffâ Mollâ Mustafa'nın kızı Âişe'yi tatlik edip tarafeyn dahi vekâleten ve asâleten mehirlerinden ve nafakalarından geçmişler" deyu def'e tasaddîsi beyyineye havâle olundukda şühûd- ı ahrâr- ı ricâl- i müslimînden yine Midyeli Mollâ Mehmed ve Sincik karyeli Üveys meclis- i şer'îde takrîr- i şehâdetinde "Mollâ Mustafa'nın vekîli vekâleti hasebiyle mezbûre Gazal mehrinden ve nafakasından geçmeyip talâk- ı selâse ile tatlik eyledi" ve değişik olmağla merkûm Rasûl dahi "müteveffâ Mollâ Mustafa'nın kızı Âişe'yi talâk- ı selâse ile tatlik eyledi" deyu edâ- yı şehâdet- i şer'îye eylediklerinde şehâdetleri ba'de't- tezkiye hayyiz- i kabûlde olmağın mücebince şer'an ikisi dahi talâk- ı selâse ile mutataallika oldukları sâbit ve sübûtuna hükm- i şer'î lâhık olduğu kayıd şüd. (DŞS-3791-16b/2).

³²⁸ Merginani, *el-Hidaye*, 2/137; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 535.

3.2. İddet Nafakası

Nafaka kelimesi sözlükte türetmek ve harcamak manasındaki infak kökünden türemiş olup ihtiyaçların karşılanması için harcanan maddi değerler anlamına gelir.³²⁹ Fıkhi istılahta ise yiyecek, giyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçların genelini ifade etmektedir.³³⁰ Ancak bu başlıkta ele alınacak olan kısım evlilik sürecindeki nafakadan ziyade iddet sürecinde ve bazı şartlar gereği boşanma sonrasında devam eden nafaka olacaktır.

Kadının bâin talâk veya ric'î talâk ile boşanmış olması fark etmeksizin iddet beklerken nafaka ve mesken ihtiyacı kendisini boşayan kocası tarafından karşılanır. Çünkü kadın ric'î talâk iddeti beklerken kocanın evliliği sürdürme hakkına sahip olmasından dolayı halen devam eden evlilik bağı bulunmaktadır. Bâin talâkta ise kadın erkeğin hakkı için evden çıkmaması gerektiğinden nafaka ve mesken ihtiyacı karşılanmalıdır.³³¹ Hamile kadının nafakası, iddeti bitene kadar yani doğum gerçekleşene kadar devam eder.³³² Ancak kocası vefat eden kadının ve ayrılığa sebep olan kadının iddet nafakası alma hakkı yoktur.³³³ Aynı şekilde fasit nikâhtan dolayı ayrılan kadının da iddet nafakası alma hakkı bulunmamaktadır.³³⁴ İlgili dönemin incelenen şer'iyce sicillerinde de yer alan kayıtların birçoğunda boşanma şekli fark etmeksizin nafaka bahsi geçmektedir. 1268/1851 tarihli bir davada bâin talâk ile boşanmış olan kadın mahkeme yoluyla nafaka talebinde bulunmuştur. İlgili mahkeme kaydı şöyledir:

Aziz Camii mahallesinde sâkine Hadice bt. Rasûl nâm hâtûn meclis-i şer' de zevc-i sâbıkı Şeyh Ahmed Efendi b. Monlâ Mehmed tarafından ve husûs-ı âti'l-beyâna vekîl olduğu Şeyh Ali b. Şeyh Mahmud ve Şeyh Hasan b. Şeyh Mahmud el-merkûm şehâdetleriyle vech-i şer' üzere sâbit Salih b. İsmail mahzarında on gün mukaddem zevcim bana talâk vermiş, zimmetinde mehr-i müeccelim ola[n] üç bin gurus ile **nafaka-i iddetim alıverilmesi matlûbemdir**" deyüba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm bi'l-vekâle cevâbında "mehrini hibe eylemiştir" deyü def'e tasaddî eyledikde mezbûre "hibe eylemedim" deyü inkâr, beyyineye havâle olundukda Şeyh Bekir b. Abdullah ve Hasan b. Şeyh Mahmud li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istintâk olundukda "fi'l-

³²⁹ Celal Erbay, "Nafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282.

³³⁰ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/444.

³³¹ Serahsî, *Mebsût*, 5/316; Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/253.

³³² Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/254; Serahsî, *Mebsût*, 5/318.

³³³ Kadının iddet nafakası hakkını düşüren durumların detaylı bilgisi için bkz. Mavsîlî, *El-İhtiyar*, 3/254-255.

³³⁴ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/488.

hakîka müdde'îye-i mezbûre bi-tav'ihâ üç bin guruş mehrini Şeyh Ahmed Efendi'ye hibe eyledi, ol dahi hibe-i mezkûru kabûl eyledi" deyü edâ-i şehâdet-i şer'îyye eylediklerinde ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olup mücebince mehr-i mislden Şeyh Ahmed'den bir nesne lâzım gelmeyip nafaka-i iddet ve süknâm için iki yüz guruş verilmesi tarafeyn râzı oldukları. Fî 3 R. sene [12]68.³³⁵

Diyarbakır şer'îyye sicillerinde yer alan mahkeme kayıtlarında, nafaka hakkı talep edilen kayıtlar yer aldığı gibi nafakanın istenmediği kayıtlar da bulunmaktadır. Nafakanın talep edilmediği davaların tamamının muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanmalarda olduğu görülmektedir. Sebebi ise daha önce muhâlea başlığında ele alındığı gibi kadının nafakayı hul' bedeli olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. 1263-1264/1847-1848 yıllarına ait muhâlea yoluyla boşanmış olan Emine isimli kadının nafakasını almak istemediğine dair mahkeme kaydı şöyledir:

"Hoca Ahmed mahallesinde sâkine Emine bt. () zevcesi Ali mahzarında bi- tav'ihâ iki yüz elli guruş verip zimmetinde olan dört yüz guruş mehir ve **nafaka- i iddeti ve bir çanağı merkûm zevcine hibe ol dahi bedeline hal' eylediği** kayıt şü'd."³³⁶

3.3. Hidâne

Hidâne sözlükte "bir şeyi yanına almak, çocuğu kucağına almak ve beslemek"³³⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Fıkıh literatüründe ise çocuğun bakım ve terbiyesi için kullanılan bir kavramdır. Hidâne hakkı evliliğin sona ermesi durumunda ortaya çıkan bir husustur.³³⁸

İslam hukukunda boşanma durumunda çocuğun bakım ve terbiye hakkı anneye, nafakasının karşılanması ise babaya verilmiştir.³³⁹ Nitekim incelenen dönemin şer'îyye sicil kayıtlarında 1233/1818 tarihinde kayıt altına alınmış bir davada boşanma sonrası küçük çocuğun hidâne hakkı annede olmakla birlikte anne çocuğun nafakası için mahkemeye başvurmuştur. Hâkim çocuğun nafakasını babasının karşılaması hususunda hüküm vermiştir. Söz konusu mahkeme kaydı şöyledir:

Medîne- i Âmid mahallâtından İbrahim Bey Mescidi mahallesi sâkinelerinden bâ'isetü'l- kitâb Ümmü bt. Ahmed meclis- i şer'- i şerîf- i enverde zevc- i muhâli'i

³³⁵ DŞS-3702-7b/3.

³³⁶ DŞS-3803-5b/6. Daha fazla bilgi ve örnek için muhâlea başlığına bakınız.

³³⁷ Ali Bardakoğlu, "Hidâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/467.

³³⁸ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, 54.

³³⁹ Serahsî, *Mebsût*, 5/327; Merginani, *el-Hidaye*, 2/151.

Bastacı Ahmed mahzarında üzerine takrîr- i kelâmında "merkûmun firâşından hâsıl ve benim sadrımdan mütevellid **bi- hakk- ı hidâne hâlâ hacr- ı terbiyemde olan sagîr oğlum** Mahmud nafaka ve kisveye eşedd- i ihtiyâcla muhtâc olup üzerine kadr- i ma'rûf nafaka ve kisve bâhâ farz u takdîr olunmak bi'l- hidâne matlûbumdur" dedikde hâkim- i hâsim- i müstetâb efendi hazretleri târîh- i kitâbdan beher yevm sagîr- i merkûm üzerine yirmi dört akçe nafaka ve kisve bâhâ farz u takdîr buyurup ber- vech- i muharrer ol dahi meblağ- ı mefrûza- i mukaddereyi kabûl ve lede'l- hâce istidâne ve hîn- i zaferde sagîr- i merkûm Mahmud'un babası mûmâileyh Ahmed'in üzerine rücû'a izin verildiği hıfzan li'l- makâl mâ vaka'a bi't- taleb ketb olundu. Hurrîre fî evâhiri Cumâdelûlâ sene selâse ve selâsîn ve mi'eteyn ve elf.³⁴⁰

Hidâne süresi için çocuğun cinsiyetinin yanı sıra hayata dair öğrenmesi gerekenler dikkate alınmaktadır. Erkek çocuğunun hidâne süresi yani annenin bakım ve terbiyesine muhtaç olduğu süre temel gereksinimlerini, dolayısıyla yeme-içme ve giyinmesini tek başına yapabildiği zamana kadardır. Bunları yapabildiği takdirde çocuğun hidâne hakkı babaya geçmektedir. Kız çocuğunun hidânesi ergenliğe kadar annesinin, ondan sonra ise babasının hakkıdır.³⁴¹ Aynı zamanda annenin ayrıldıktan sonra bir başkasıyla evlenmesi durumunda hidâne hakkı babaya geçmektedir.³⁴² Annenin olmadığı veya annenin hidâne hakkına erişemediği durumda hidâne hakkı anneanneye geçer.³⁴³ Anneanneden sonra ise bu hak babaanneye intikal etmektedir.³⁴⁴ Çocuk ister kız ister erkek olsun kendi başına yeme-içme ve giyinme gibi ihtiyaçlarını karşılayabiliyorsa hidâne hakkı sadece anne ve ninelere verilmektedir. Bu durumda diğer akrabaların hidâne hakkı ortadan kalkmaktadır.³⁴⁵

Bir kimsenin hidâne hakkına sahip olabilmesi için süt mahremiyeti haricinde çocuğun mahremi olmalıdır. Bunun yanı sıra akil, baliğ ve hıyanet etmekten uzak bir kimse olmalı ki çocuğu koruyabilsin. Ayrıca hür olmakla birlikte bu kimse kadın ise Müslüman veya zimmi³⁴⁶ olabilir. Ancak erkek ise Müslüman olması şarttır. Tüm bu şartları taşısa dahi annenin çocuğun akrabası olmayan bir kimse ile evlenmesi durumunda hidâne hakkı düşmektedir.³⁴⁷ Nitekim Diyarbekir'de incelenen dönemin şer'îyye sicil

³⁴⁰ DŞS-3787-16b/2.

³⁴¹ Serahsî, *Mebsût*, 5/327; Merginani, *el-Hidaye*, 2/153.

³⁴² Merginani, *el-Hidaye*, 2/152.

³⁴³ Serahsî, *Mebsût*, 5/332.

³⁴⁴ Serahsî, *Mebsût*, 5/333; Merginani, *el-Hidaye*, 2/151.

³⁴⁵ Serahsî, *Mebsût*, 5/335. Hidâne hakkına sahip diğer akrabaların sıralaması için bkz. Merginani, *el-Hidaye*, 2/151-153; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-Haneffîyyü'l-Müeyesser*, 3/512-514.

³⁴⁶ Mustafa Fayda, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428.

³⁴⁷ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2/432-433.

kayıtlarında babası ölen çocuğun hidâne hakkı annesindedir. Ancak annenin yeni bir evlilik yapmasından dolayı çocuğun amcası, annenin hidâne hakkının düştüğünü iddia ederek bu hakkın kendisine verilmesi için mahkemeye başvurmuştur. Amcanın hidâne hakkı için açtığı davada anne hidâne hakkı talep eden amcanın evinde mahrem kimselerin bulunmasından dolayı hidâne hakkının devam etmesini istemiştir. Bunun üzerine hâkim davayı fetvaya havale etmiştir. Söz konusu husus ile ilgili 1244-1246/1828-1831 yıllarına ait kayıt altına alınmış mahkeme kaydı şöyledir:

Pirhan tarafından vekîli zevci Nimet, Emetullah Hâtûn mahzarında üzerine "müvekkilem mezbûrenin karındaşı fevt olup mezbûre dahi zevcesi olmağla mezbûreden Fâtıma nâm on üç yaşında bir kızı olup mezbûreden dahi **hakk-ı hıvâne sâkıt ve üç mâhdan beri âhardan bir kimesneyi tezvîc etmekle zevci merkûm dahi zî-rahm mahremi olmayıp** vesâir müvekkilem zevcemden mâ'adâ akrabâları olmadığından ve mezbûre dahi ammetesi olmağla mezbûre Fâtıma'yı bi'l-vekâle bana teslîm ve müvekkilemin terbiyesinde kalması matlûbumdur" deyu da'vâ, mezbûr Emetullah cevâbında "**asabeden bir kimesnesi olmayıp ammete-i mezbûrenin zevci oğulları dahi nâ-mahrem olmağla kendi indimde ve terbiyemde kalsın**" deyu def'e tasaddîsi ve mûceb-i şer'îsi fetvâ-yı şerîfe havâle.³⁴⁸

3.4. Değerlendirme

İncelenen dönemin, boşanma kayıtlarının neredeyse tamamında iddet nafakası ibaresinin kullanıldığı görülmüştür. Gerek tespit gerekse de tescil amaçlı kayıt altına alınmış bu davalar, boşanan tarafların evliliğin hukuki sonuçları hususunda gerekli hassasiyeti gösterdiğine işaret etmektedir. Genel olarak talâk kayıtlarında iddet nafakası hakkının verildiği ya da kadınlar tarafından açılan davalarda iddet nafakası talep edildiği görülmüştür. Ancak talâk yoluyla gerçekleşen boşanmanın aksine muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanmalarda; iddet nafakası ve meüneti sükna hakkının zikredilmesinin sebebi, kadının bu haklarından vazgeçmesinden kaynaklanmaktadır. Sadece iddet söz konusu olan kayıtların ise kadınlar tarafından iddet süresinin sona erdiğini veya ikinci evliliğini iddet bitiminden sonra yaptığını belirttiği kayıtlardan oluşmaktadır. İddet hususundaki belgelerin mahkeme kayıtlarında yer alması, genellikle kadının ikinci evlilik yapması durumunda boşandığı kocasının, kendisi üzerinde hakkı olmadığını tescil içindir.

³⁴⁸ DŞS-3767-34a/3.

Hidâne hakkı hususunda kayıtlarda yer alan belgelerde gerek babası vefat etmiş olsun gerekse de boşanmadan kaynaklı olsun, küçük çocukların hidâne hakkının annesinde olduğu gözlenmiştir. Söz konusu dönemin incelenen kayıtlarında hidâne hakkı için açılan sadece bir dava kaydı tespit edilmiştir. Hidâne ifadesinin yer aldığı diğer belgeler ise hidânedен dolayı nafaka talebi için kayıt altına alınmış belgelerdir.

SONUÇ

19. yüzyıl Diyarbekir şer‘iyye sicillerindeki evliliğin sona ermesi vakalarını İslam hukuku açısından tahlil etmeyi amaçlayan bu çalışmada, konuya dair toplam 85 kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlar ilgili dönemdeki boşanmaların, %38,8’lik oranla 33’ünün talâk, %49,4’lük oranla 42’sinin muhâlea, %7,1’lik oranla 6’sının fesih, %4,7’lik oranla 4’ünün de tefrik yoluyla gerçekleştiğini göstermiştir. Bunun yanı sıra ilgili davaların tamamı boşanma ile sonuçlanmamış, birçoğu fetvaya havale edilmiştir.

İncelenen dönemde boşanma şeklindeki sayıya dair kayıtlar değerlendirildiğinde, muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanma sayısının diğer yöntemlere kıyasla fazlalığı dikkat çekmektedir. Muhâlea kayıtlarının fazla olması, kadınların tefrik yoluyla boşanma kısıtlılığından dolayı muhâlea şeklindeki boşanma uygulamasını tercih ettiklerine işaret etmektedir. Erkeklerin talâk hakkını kullanmayıp muhâlea yoluyla boşanmayı kabul etmeleri, maddi yükümlülüklerden kurtulmak amacıyla muhâlea yöntemini tercih ettiklerine işaret etmektedir. İncelenen kayıtlarda taraflar, genellikle neden belirtmeden muhâlea akdi gerçekleştirmişlerdir. Nadiren belirtilen gerekçelerde ise geçimsizliğin hangi taraftan kaynaklandığı ifade edilmemiştir. Bu durum, taraflardan hiçbirinin rencide edilmeden boşanmanın gerçekleştirildiğini ve aile mahremiyetinin korunduğunu göstermiştir.

Talâk yoluyla gerçekleşen boşanmaların tamamının koca tarafından gerçekleştirildiği görülmüştür. Talâk yoluyla gerçekleşen boşanma kayıtlarında şartlı talâk ve ikrah altında gerçekleşen talâk ile ilgili belgeler yer almıştır. Ancak vekâlet veya tefvîz yoluyla gerçekleştirilmiş herhangi bir boşanma kaydına rastlanmamıştır.

Tefrik yoluyla boşanma davalarının azlığı, Osmanlı hukukunda bu gerekçeye dayalı ayrılıkların sınırlı olarak kabul edilmesinden kaynaklanmıştır. İncelenen kayıtlarda, hâkimin ayırması için kadınların mahkemeye başvurduğu bazı hususlar tespit edilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı hukukunda, nafakanın karşılanmaması ve denklik hususunun tefrik sebebi olarak kabul edilmemesine rağmen bu nevi davalar sicil kayıtlarında yer almıştır. Bu nevi davaları, Osmanlı hukuku tefrik sebebi olarak görmese de Diyarbekir’de bu tür durumların ayrılık gerekçesi sayılabildiği gözlenmiştir. Özellikle

nafaka hususunda böyle bir başvurunun bulunması, şehirde Şâfiî mezhebi uygulamalarının tesirine işaret etmektedir.

İlgili kayıtlarda irtidad sebebiyle üç boşanma kaydına rastlanmıştır. Bu kayıtlarda, kadının dinine ve imanına küfretmesi sebebiyle bâin talâk ile boşanıldığı ifade edilerek mahkemeye başvurulmuştur. Bu davalarda boşanmanın gerçekleşmiş olduğu hükmünün verilmesi, bu nevi ifadelerin ayrılık gerekçesi olduğunu göstermektedir. Dönemin incelenen kayıtlarında, İslam dininden kasıtlı biçimde ayrılmaya dayalı herhangi bir boşanma kaydına rastlanmamıştır.

İncelenen kayıtların neredeyse tamamında iddet nafakası ve meüneti sükna ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeler genellikle kadınlar tarafından ya talâk yoluyla gerçekleşen boşanmalarda hak talebi için ya da muhâlea yoluyla gerçekleşen boşanmalarda hul‘ bedeli olması amacıyla zikredilmiştir.

Kayıtlarda kadınların fesih yoluyla gerçekleştirdiği ayrılıklar da bulunmaktadır. Bu kayıtlardan özellikle buluğ muhayyerliği şeklinde gerçekleştirilen ayrılıklar, toplumun sosyal yapısı ile ilgili de bilgi sunmaktadır. İncelenen kayıtlarda, kadınlar tarafından davaların genellikle vekil aracılığıyla açıldığı gözlenmiştir. Kadın tarafından gerçekleştirilen fesih ve muhâlea davalarının çokluğu dikkat çekicidir. Bu davalar, kadınların hakları hususunda yeterli dinî ve hukuki bilgiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Son olarak, dönemin Diyarbekir şer‘î mahkemesinde İslam-Osmanlı hukukuna muvafık bir hukuk pratiğinin gerçekleştirildiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, H. İbrahim. “İddet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/466-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Acar, H. İbrahim. *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*. Erzurum: Ekev, 2000.
- Acar, H. İbrahim. “Talâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Acar, H. İbrahim. “Tefrik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/277-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aktan, Hamza. “Kazf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/148-149. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aslan, Mehmet Selim. *İslâm Aile Hukuku*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Atar, Fahrettin. “Muhâlea”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aybakan, Bilal. “Temlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/428-430. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aybakan, Bilal. “Vekâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Mehmet Âkif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1985.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Liân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/172-173. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Mehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 14. Basım, 2015.
- Bakkaloğlu, Abdussamet. “Tefvîz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bardakoğlu, Ali. “Hidâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/467-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. 1-2. Cilt. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*. 2. Cilt. İstanbul: Bilmen, 1968.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1422.
- Cevger, Gürkan. *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazâsı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Cezîrî, Abdurrahman. *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhi* çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı, 7. Basım, 2007.
- Cin-Akgündüz, Halil-Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.
- Çabuk, Fehminaz. “Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır ed. İbrahim Özcoşar vd.” *19. Yüzyılda Diyarbakır Vilayeti'nde Yaşayan Bazı Kürt Aşiretleri: Aşiret, Din ve Eşkiyalık Meseleleri Üzerinden Bir Değerlendirme*. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2018.
- Çadırcı, Musa. “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”. *Belleten* 52/203 (1988), 601-626. <https://doi.org/10.37879/belleten.1988.601>
- Çeker, Orhan. “Beynûnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/79-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Diyarbakır (Âmid) Şer‘iyye Sicilleri (DŞS), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Defter No: 3798; 3698; 3750; 3716; 3787; 3746, 3745; 3685; 3742; 3718; 3714; 3767; 3741; 3791; 3726; 3800; 3731; 3747; 3804; 3760; 3768; 3803; 3707; 3680; 3702; 3774; 3775.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Altınoluk, 1995.
- Döndüren, Hamdi. “İlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Erbay, Celal. “Nafaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar, 8. Basım, 2022.
- Fayda, Mustafa. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Güler, Ümit. *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Ankara: Fecr, 1. Basım, 2019.
- Güler, Ümit. “XVII. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Kıbrıs'ında ‘Evliliğin Sona Ermesi’”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (Haziran 2017).
- Günel, Aziz. *Türk Süryaniler Tarihi*. Diyarbakır: Oya Matbaa, 1970.
- İbn Rüşd. *Bidâyetül Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, çev. Ahmed Meylânî. 2. Cilt. İstanbul: Ensar, 2. Basım, 2015.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/88-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İpşirli, Mehmet. “Nâib (Osmanlılar'da)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İzgöer, Ahmet Zeki (ed.). *Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi*. 7-15. Cilt. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 6. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 7. Basım, 2003.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 7. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 6. Basım, 2007.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 1. Cilt. İstanbul: Nesil, 3. Basım, 1986.
- Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 1-2,4-5. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kaya, Ali. “17. Yüzyıl Bursa Şer'iyeye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (01 Ocak 2008), 81-107.
- Korkmaz, Ömer. *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'iyeye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Mavsîlî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *El-İhtiyar Li-Ta'lîlî'l-Muhtâr*, çev. Mehmed Keskin. 3. Cilt. İstanbul: Ümit, 1998.
- Merginani, Ebûl-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr. *Delilleriyle Hanefî Fıkıhı el-Hidaye*, trc. Ahmed Meylânî. 2. Cilt. İstanbul: Kahraman, ts.
- Özkaya, Yücel. “Mütesellim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Palalı, İlhan. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilâyet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999.

- Serahsî, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu'l-Mebsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit. 5-7. Cilt. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.
- Seydişehrî, Mahmûd Esad. *Nikâh ve Talâk Kitabı*, ed. Şenol Saylan. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2018.
- Sofuoğlu, Hadi. *İslam Hukukunun Uygulaması Açısından Manisa Şer'îye Sicilleri (1625-1650)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Şimşek, Ayşegül. *İslam Hukukunda muhâlea akdi ve Osmanlı uygulaması (1200-1203/1786-1789)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Taş, Kenan Ziya. *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2. Basım, 2012.
- Türkmen, Zekeriya. "Müşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/160-161. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uğur, Yunus. "Şer'îye Sicilleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Umar, Bilge. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2022.
- Yaman, Ahmet. "Zihâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavaş, Ferhan Sultan. *Çorum Şer'îye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yavuz, Hande - Baydar, Tuba Erkoc. "Teoriden Pratiğe Muhâlea: 19. Yy İstanbul Bâb Mahkemesi ve Diyarbakır Kadı Sicilleri Örneğinde". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (15 Eylül 2022), 1064-1089. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1130427>
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2014.
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *el-Fıkhu'l-Hanefiyyü'l-Müeyesser*, trc. Yusuf Cığır. İstanbul: Saadet Yayınevi, 2014.